

Muassis:
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
XALQ TA'LIMI VAZIRLIGI

O'zbekiston Matbuot va axborot agentligida 2013-yil 25-iyulda 0055-raqam bilan ro'yxatga olingan

2013-yil, 12-son

1991-yildan chiqa boshlagan

TIL VA ADABIYOT TA'LIMI

LANGUAGE AND LITERATURE TEACHING

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
XALQ TA'LIMI VAZIRLIGINING ILMIIY-METODIK
JURNALI

Bosh muharrir:

Bahodir JOVLIYEV

Tahrir hay'ati:

Baxtiyor DONIYOROV
Mamatqul JO'RAYEV
Shahnoza JO'RAYEVA
Islom ZOKIROV
Ulug'bek INOYATOV
Abduhamid MUXTOROV
(Bosh muharrir o'rinbosari)
G'ulom MIRZAYEV
Nizomiddin MAHMUDOV
Abdug'afur RASULOV
Sirojiddin SAYYID
Ergash UMAROV

Jamoatchilik kengashi:

Muhammadjon ALIYEV
Ergesh ABDUVALITOV
Manzura DADAXO'JAYEVA
Lutfullo JO'RAYEV
Ehson TURDIQULOV
Valijon QODIROV

Bo'lim muharrirlari:

Shahnoza JO'RAYEVA
(Til o'qitish metodikasi bo'limi)
Dono XO'JAYEVA
(Adabiyot o'qitish metodikasi bo'limi)

Sahifalovchi:

Husan SAFARALIYEV

Matn teruvchi:

Nodira MIRZAAHMEDOVA

Jurnaldan ko'chirib bosilgan maqolalar «Til va adabiyot ta'limi»dan olindi, deb izohlanishi shart.

Jurnaldan nashr etilgan maqolalarda mualliflarning tahririyat nuqtai nazariga muvofiq kelmaydigan fikr-mulohazalari bosilishi mumkin.

Tahririyatga kelgan qo'lyozmalar taqriz qilinmaydi va muallifga qaytarilmaydi.

Bosmaxonaga 11.12.2013-yilda topshirildi. Ofset usulida chop etildi. Qog'oz bichimi 60x84¹/₈. Shartli bosma tabog'i 6,0. «Times» garniturasida. 10, 11 kegl. «SANO-STANDART» MCHJ bosmaxonasida chop etildi.

Manzil: Toshkent sh. Shiroq ko'chasi, 100.
Buyurtma № . Adadi 7020 nusxa.

MUNDARIJA

QADR-QIMMATIM, TAYANCHIM VA IFTIXORIMSAN, MUSTAQIL O'ZBEKISTON!
Norquvvat To'rayev. Bolajon el orzusi 2

DOLZARB MAVZU

Baxtiyor Doniyorov. Ta'lim sifati – ustuvor vazifa 3

DARS – MUQADDAS

Nargiza Musulmonova, Munira Shodmonova. Pedagogik tajriba-sinov ishlari samaradorligi 5

Dilrabo Boboyorova. «Ega ergash gapli qo'shma gap» mavzusini o'rganish 8

Havassxon Shokirova. «Urushning so'nggi qurboni» asari yuzasidan bahs-munozara darsi 11

ILG'OR PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR

Ro'zmat Ismoilov. Ona tili va ekologiya fanlari integratsiyalashganda... .. 13

Darmonoy O'rayeva. So'zlarning ma'no munosabati 16

Feruza Muhamedova. Darslarda zamonaviy metodlardan foydalanish 17

Zebo Saidahmedova. Ona tili darslarida ilmiy-ijodiy insholar 18

Dilrabo Bahronova. Standartlashtirilgan chet tili imtihonlari 20

LET'S LEARN ENGLISH

Lutfullo Jo'rayev. Keling, ingliz tilini o'rganamiz! 22

ILG'OR TAJRIBA MAYDONI

Ziyoga yo'g'rilgan maskan 24

ADABIY TAQVIM

Umarali Normatov. Ezgulikka, tarix haqiqatiga sadoqat 26

ARUZ VAZNI SABOQLARI

Laylo Sharipova. Zamonaviy aruz 30

TADQIQOTLAR

Munavvara Qurbonova. Bolalar nutqida kommunikativ-pragmatik to'siqning paydo bo'lishi 33

Muhayyo Hakimova. Abstrakt so'zlarni yondosh hodisalardan definitsiyalash masalasi 35

Shuhrat Qalandarov. Leksemaning milliy-madaniy semalari 37

Marhabo Qo'chqorova. Erkin A'zam nasrida *suv* shartli badiiy timsoli 38

Obida Fayzullayeva. «Dunyoning ishlari» qissasida hikoyachi qahramon obrazi 40

Onajon Boltayeva. O'quvchilarda tanqidiy baholash ko'nikmalarini shakllantirish usullari 42

ILG'OR TAJRIBA

Sohibaxon Mahmudova. To'garaklar – bilim olishni mustahkamlovchi omil 43

«BILIMLAR BELLASHUVI»GA TAYYORLANISH

Barno Umarova. Ona tili va adabiyot fanidan nazorat ishlari 45

QO'SHIMCHA MATERIAL

Beruniy Alimov. Teleradiokanallar va interetda o'zbek tili targ'iboti 47

Tahririyat manzili:

100129, Toshkent shahri, Navoiy ko'chasi, 30-uy. Telefon: (8–371) 244-04-18,
244-04-15. e-mail: til@sarkor.uz veb-sayt: www.tilvaadabiyot.uz

BOLAJON EL ORZUSI

Prezidentimiz Islom Karimov taklifiga binoan yurtimizda 2014-yil – «Sog'lom bola yili» deya nomlandi. Mazkur tashabbus O'zbekistonning har bir fuqarosi tomonidan ko'tarinki ruhda kutib olinmoqda.

Bu – bejiz emas, albatta. Zotan, xalqimiz qadim-qadimdan bolajon el sifatida tanilgan. O'zbekistonning mustaqil taraqqiyoti yillarida xalqimizning mazkur faxrlanishga arzigulik hislati yanada yaqqolroq ko'zga tashlandi. Ya'ni, bugun jahonda «O'zbek modeli» deya tan olingan O'zbekistonning rivojlanish tamoyilida ham ustuvor ahamiyati shu muqaddas, ozod va obod Vatanda yurtimiz farzandlarining hech kimdan kam bo'lmay barkamol voyaga yetishiga zamin hozirlash asosiy maqsad sifatida o'rin olgan. Bu borada qisqa, ya'ni bir bola kamolga yetar davr mobaynida mamlakatimizning har bir ta'lim muassasasida zamon talablariga mos shart-sharoitning yaratilgani xorijliklarning ham havasini orttirayotgani rost.

Bu birgina mamlakatimizning janubiy sarhadi hisoblanmish Surxondaryo viloyatining Sariosiyo tumanidagi 9-umumiy o'rta ta'lim maktabi moddiy-texnik bazasi va ta'lim jarayonida ham o'z isbotini topgan, desak mubolag'a bo'lmaydi.

Sariosiyo tumanidagi 9-maktabda «Ta'lim jarayoniga pedagogik texnologiyalarni tatbiq etish bo'yicha tajriba-tadqiqot ishlarining natijalari va navbatdagi vazifalar» mavzusida o'tkazilgan Respublika o'quv-metodik seminarida 27-maktab muallimasi Ovatoy Bo'riyevaning 6-sinfda «Hamid Olimjonning «O'zbekiston» she'riini takrorlash» mavzusida o'tgan ochiq darsi namunali deb baholandi va ommalashtirildi.

Bundan ruhlangan muallima darslarini zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalangan holda tashkil etib, ta'lim sifati va samaradorligini yanada oshirdi. Buning natijalari bilimlar bellashuvi, fan olimpiadasi va boshqa ko'rik-tanlovlarda ko'rinsa boshladi. Jumladan, «Buyuk va muqaddas, mustaqil Vatan!» insholar tanlovida o'quvchisi Lobar Hotamqulovaning faxrli o'rinni qo'lga kiritgani fikrimiz dalilidir.

Dastlabki mehnat faoliyatini tumandagi 62-maktabda boshlagan yosh, serg'ayrat, tinib-tinchimas qishloq muallimasi ona tili va adabiyot darslarini ko'rgazmali qurollar, texnika vositalari yordamida tashkil etib, o'quvchilar hamda ota-onalar, qolaversa, hamkasblari orasida hurmat qozondi. Maktabdan va sinfdan tashqari ishlarni tashkil etish borasidagi ish tajribasi viloyat miqyosida ommalashtirildi.

Intiluvchan pedagog o'z sohasi bo'yicha yangiliklarni amalda qo'llashga harakat qilganligi, ilg'or tajribalarni hayotga tatbiq etishda faolligi bois ta'limda o'z uslubini yaratdi. Uning «Adabiyot darslarida vatanparvarlik g'oyalarini singdirish» mavzusidagi dars ishlanmasi viloyatda 1-o'ringa loyiq topildi.

Izlanuvchan muallima 1993-yilda «Yil o'qituvchisi» ko'rik-tanlovining viloyat bosqichida g'olib

bo'ldi. U o'quvchilarni Vatanga muhabbat, ishtiqlol g'oyalariga sadoqat, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalashga alohida e'tibor qaratadi.

«Ustoz-shogird» an'anasi bo'yicha boy tajribaga ega O.Bo'riyevani 27-maktabning ko'plab o'qituvchilari o'zlariga murabbiy deb bilishadi.

Yaqinda Ovatoy Bo'riyeva ta'lim-tarbiya tizimida alohida o'rnak ko'rsatganligi uchun O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoniga binoan «O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan yoshlar murabbiysi» unvoni bilan taqdirlandi.

– Menday oddiy qishloq muallimining mehnatiga katta baho berganlari uchun, avvalo, Yurtboshimizdan minnatdorman. Bu mukofot menga barkamol avlodni voyaga yetkazishda, ularga fan sirlarini o'rgatishda, kasb-hunarga yo'naltirishda kuch bag'ishlaydi, – deydi O.Bo'riyeva.

**Norquvvat TO'RAYEV.
I.TO'RAYEV** olgan surat.

Бахтиёр ДОНИЁРОВ,
Халқ таълими вазирининг биринчи ўринбосари,
филология фанлари номзоди,

ТАЪЛИМ СИФАТИ — УСТУВОР ВАЗИФА

Инсон тафаккури болалиқдан шаклланади. Ундаги қобилият, илм-фан ёки касб-хунарларга лаёқат ва қизиқиш ҳам айна даврда илк нишонини кўрсатади. Мазкур иқтидорларнинг ўз вақтида тўғри аниқланиб, ривожлантирилиши, табиийки, фарзанднинг баркамол вояга етишига хизмат қилади. Бу эса, келгусида ўғил-қизларнинг жамиятда ўз ўрнини топган ҳолда оиласи, маҳалласи, Ватани тараққиёти, эл-юрти фаровонлигига муносиб ҳисса қўшишида мададкор бўлиши шубҳасиз.

Шу боис мамлакатимизда муҳтарам Юртбошимиз Ислом Каримов раҳнамолигида таълим тизими ислоҳоти, унинг замонавий талабларга мослигини таъминлашга устувор аҳамият берилмоқда. Зеро, бугунги глобаллашув даврида мамлакат тараққиёти ва куч-қудрати, энг биринчи навбатда, аҳолининг маънавий-интеллектуал салоҳияти, ўсиб келаётган ёш авлоднинг баркамол, ҳеч кимдан қал бўлмайдиган вояга етишига боғлиқлиги исбот талаб қилмайдиган ҳақиқатга айланиб улгурди.

Шу нуқтаи назардан, Халқ таълими вазирлиги томонидан таълим мазмунини такомиллаштириш, унинг сифат самарадорлигини оширишга муҳим эътибор қаратилган. Бунда Ўзбекистон Республикаси «Таълим тўғрисида»ги Қонуни ва Кадрлар тайёрлаш миллий дастури ҳамда унинг узвий давоми бўлган Мактаб таълимини ривожлантириш давлат умуммиллий дастури дастуруламал бўлмоқда. Бинобарин, ушбу қонун ҳужжатлари асосида узлуксиз таълим тизимининг зарур ҳуқуқий-меъёрий ва моддий-техник базаси замон талаблари асосида такомиллаштирилди. Бу эса, юртимизнинг энг чекка, чўл ёки тоғли ҳудуддаги таълим муассасалари ўқув-тарбия жараёнини-да ҳеч бир шаҳар мактабларидан қолишмайдиган даражада ташкил этиш имконини яратмоқда. Бугун дунёнинг энг ривожланган мамлакати аҳолиси ҳам Ўзбекистон Республикасининг мустақил тараққиёти йилларида таълим тизими, умуман, юрт истиқболи, халқимиз фаровонлиги йўлида амалга оширилган кенг қўламли ислоҳотлар самарасига юксак баҳо бераётгани ҳам шундан.

Мана шу ҳаётий ҳақиқатни чуқур англаган ҳолда, халқ таълими тизимида олиб борилаётган ислоҳотлар Ўзбекистондаги изчил маънавий-маърифий янгиланиш жараёнлари, бугунги кун воқелиги ва талаблари, мазкур масалада давлат ва ҳукумат томонидан халқ таълими тизимида қўйилаётган устувор вазифаларга мос ҳолда ҳар томонлама такомиллаштириш, самарадорлигини оширишга қаратилмоқда. Бундан аёнки, ҳозирда асосий эътибор ўқувчиларнинг мактабда давлат таълим стандартларида белгиланган билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштириш сифат самарадорлигига эришиш ва унинг амалиётда қўл келишини таъминлашдан иборат.

Шу маънода Халқ таълими, Олий ва ўрта махсус таълим вазирликлари томонидан умумий ўрта ҳамда

ўрта махсус, касб-хунар таълимининг Давлат таълим стандартлари, ўқув дастурлари ва дарсликларнинг мазмунан узвийлик ва узлуксизлигини таъминлаш мақсадида ўқув дастурлари таҳлил қилинди. Натижада, умумий ўрта таълим тизимида жами 1260 соат ҳажмдаги мавзулар оптималлаштирилди.

Ўқувчи шахсини ҳар томонлама ривожлантириш мақсадида Европанинг ривожланган мамлакатлари ҳамда мамлакатимизда чет тиллари бўйича узлуксиз таълим тизимининг давлат таълим стандартлари ва ўқув дастурларини ишлаб чиқиш тажрибасига асосланган ҳолда компетенциявий ёндашувга асосланган умумтаълим фанлари бўйича узлуксиз таълим тизимининг давлат таълим стандартлари ва ўқув дастурлари лойиҳалари тайёрланди.

Компетенция – бу бирор бир соҳага оид билим, кўникма ва малакалар ҳамда уларни амалиётда тўғри қўллай олиш лаёқатидир. Шу нуқтаи назардан, компетенциявий ходим билим, кўникма ва малакаларини пухта билиб, уларни амалиётга самарали жорий эта оладиган шахс ҳисобланади.

Компетенциявий ёндашувга асосланган талабларни ўқитишнинг замонавий усул ва воситаларини амалиётга татбиқ этиш, умумтаълим фанлари бўйича умумий ўрта, ўрта махсус, касб-хунар таълимининг давлат таълим стандартлари ва ўқув дастурларини илмий-методик жиҳатдан асосланганлигини таъминлаш, бу жараёнга кенг педагогик жамоатчилик ва мутахассисларни жалб этган ҳолда тажриба-синовдан ўтказиш ишлари бошланди.

2013 йилнинг ўтган даври мобайнида тажриба-тадқиқот майдонларида (ҳар бир вилоятда 2 тадан) тажрибадан ўтган 50 га яқин илғор педагогик технологиялар ва 100 дан ортиқ илғор иш тажрибалари оммалаштирилди ҳамда вазирликнинг интернет тармоғидаги таълим портали www.uzedu.uz ва rtm.uz га жойлаштирилди.

Фанлар йўналишида йиғилган илғор тажрибалар, педагогик технологияларни барча умумтаълим мактаблари ўқитувчиларига ёйиш, тарғиб қилиш, олий таълим муассасалари илмий салоҳиятидан кенг фойдаланиш мақсадида ҳамкорлик дастури асосида ҳудуддаги педагогик кадрлар тайёрловчи олий таълим муассасалари кафедралари ва профессор-ўқитувчиларини бириктирган ҳолда умумтаълим мактабларида фанларни ўқитиш сифатини оширишга қаратилган «Маҳорат мактаблари» фаолияти ташкил этилди.

Давлат таълим стандартлари талаблари бажарилишини таҳлил қилиш ҳамда таълим сифати-га таъсир этувчи омилларни аниқлаш мақсадида 2012–2013 ўқув йилида умумтаълим мактабларининг 4-, 5–9-синф ўқувчилари ўртасида 9 та ўқув фани (4-синфларда она тили, математика, 5-синфларда она тили, математика, 9-синфларда она тили, математика, инглиз тили, немис тили, француз

тили, физика, кимё, биология, тарих, география, информатика) бўйича таълим сифати мониторинги ўтказилди. Натижалар тахлили шуни кўрсатдики, жойларда яратилган замонавий шарт-шароит ва имкониятларга нисбатан ҳали ҳам айрим таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг ўз устида етарли даражада ишламаслиги боис ўқувчиларнинг фанларни ўзлаштириш самарадорлиги қониқарли эмаслиги аёнлашди. Яъни, республикамизнинг Сурхондарё, Сирдарё ва Тошкент вилоятлари педагог кадрларига бу ўринда янада кенгроқ методик ёрдамлар ташкил этиш зарурати мавжудлиги аниқланди.

Яқинда сайланма тарзда Тошкент шаҳридаги умумтаълим мактабларининг 9-синф ўқувчилари ўртасида 4 та фан (*математика, физика, кимё, биология*)дан олинган тест натижалари ҳам ўқувчиларнинг айрим мураккаб мавзуларни ўзлаштиришида қатор қийинчиликларга дуч келаётганини кўрсатди. Албатта, мазкур таҳлиллар юзасидан таълим бошқаруви раҳбарлари, методист ва ўқитувчиларга зарур тавсиялар берилган ҳолда, уларнинг ўз устиларида ишлашлари, жон куйдиришлари ҳамда тегишли назорат ўрнатилиши белгиланди.

Ўз ўрнида таъкидлаш жоизки, ушбу ҳолатларнинг келиб чиқишида, афсуски, объектив сабаблардан кўра субъектив омиллар кўпроқ таъсир кўрсатмоқда. Яъни, айрим таълим муассасаларида раҳбар томонидан ҳали-ҳануз зарур талаб ва назоратнинг қўйилмагани сабабли дарсга тайёрланмасдан келаётган ўқитувчилар учрамоқда. Ҳаттоки айрим методистлар ўзининг асосий лавозим мажбуриятларини билмайдиган ҳолларнинг ҳам мавжудлиги ачинарлидир.

Ҳолбуки, Халқ таълими вазирлиги томонидан умумтаълим мактаблари ўқитувчиларининг машғулотларга пухта тайёргарлик кўрган ҳолда дарсларни ўтишларига, таълим сифатини оширишга қаратилган «Дарс – муқаддас», «Маҳорат мактаблари», «Ўрган-ўргат», «Соғлом муҳит – соғлом жамоа», «Узлуксиз ва узвий», «Мураккаб фан – ўрганаман» туркум тадбирлари бўйича тавсиялар юборилиб, ижросининг таъминланиши пухта назоратга олинмоқда.

Бу ўринда олий таълим муассасаси профессор-ўқитувчиларини кенг жалб этган ҳолда ташкил этиладиган «Маҳорат мактаблари» туркум тадбирлари изчил ва мунтазам равишда амалга оширилса, умумтаълим фанларининг мактабларда сифатли ўқитилиши таъминланишига ижобий таъсир кўрсатиши, табиий.

Шундан келиб чиққан ҳолда, ҳозирда Халқ таълими вазирлиги томонидан ўқитувчиларга узлуксиз методик хизмат кўрсатиш ишларини такомиллаштириш мақсадида мамлакатимизнинг фанлар бўйича етакчи олимлари, амалиётчи-ўқитувчи ва методистларни жалб этган ҳолда «Видео методик хизмат»ни ташкил этиш чора-тадбирлари белгиланди. Бунинг учун доимий равишда мураккаб фанлардан бошлаб, 18 та умумтаълим фанлари бўйича намунали видеодарслар яратилиб, uzedu.uz, eduportal.uz, rtm.uz, ZiyoNET.uz, utube.uz ва бошқа таълим веб сайтларига жойлаштириш ишлари бошлаб юборилди. Эътиборлиси, мазкур яратилган видеодарслар интернет порталларига қўйилгач, жойлардаги мактаб ва ўқитувчиларнинг фойдаланиш мониторинги олиб

борилиши ҳам назарда тутилмоқда. Бу эса, таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрлари масъулиятини оширишга хизмат қилиши тайин.

Бундан ташқари, «Билимлар беллашуви» ва таълим сифати мониторинги жараёнида фанлар кесимида аниқланган бўш ўзлаштирилган мавзуларни инновацион педагогик ва ахборот-коммуникация технологиялари асосида ўқитиш бўйича намунавий дарс ишланмалари ишлаб чиқилиб, тегишли интернет сайтларига жойлаштириш борасида ҳам зарур ташкилий вазифалар бажарилмоқда. Бундан ҳар бир мактаб жамоаси ушбу порталлардан видеодарслар, видеороликлар, виртуал лаборатория ишлари каби электрон ахборот ресурсларини юклаб олиб, таълим муассасасининг ўз ўқув-электрон ахборот-ресурслари банкни яратиши ҳамда керакли вақтда ўқитувчилар тажрибасини бойитиши ва дарслар самарадорлигини оширишда фойдаланиши тавсия этилади.

Таълим-тарбия жараёнининг сифат даражасига таъсир кўрсатувчи омиллар кўп. Уларнинг ҳеч бири иккинчи даражага тушириб бўлмайди. Шу боис масалага комплекс ёндашган ҳолда дарснинг сифатли ташкил этилишини, энг аввало, ўқувчиларни машғулотга келиш давомати, ўқитувчининг дарсга тайёрлиги, дарс тахлили каби бир қарашда таъкидлаш ортиқчадек кўринган жиҳатларга ҳам урғу бериш лозим. Бу жиҳат жойларда таълим-тарбия жараёнини таҳлил қилиш, аниқланган камчиликларни бартараф этиш бўйича педагогик жамоа, ота-она ва кенг жамоатчиликнинг ҳам шахсий масъулиятини оширишга хизмат қилиши керак. Шу боис туман (шаҳар) халқ таълими муассасалар фаолиятини методик таъминлаш ва ташкил этиш бўлими мудирлари, ўринбосарлари, методистлари томонидан ҳафтасига камида 2 соат, таълим муассасалари директорлари, уларнинг ўринбосарлари томонидан 4 соат, фан методбирлашма раҳбари томонидан 2 соат ҳамда фан ўқитувчилари томонидан 1 соат дарс кузатиш ва таҳлил қилиниш тавсия этилади.

Ҳар бир мактаб томонидан сифатли таълим-тарбия берилишини таъминлаш учун бўш ўзлаштирадиган, тарбияси оғир болаларни ота-оналари билан XXI асрда билим олишнинг, касб-хунар эгаллашнинг аҳамияти тўғрисида тушунтириш ишларини тўғри олиб бориш, оила – маҳалла – таълим муассасаси концепциясини амалда рўёбга қақаришнинг ҳам аҳамияти катта.

Муҳими, ўқувчиларимиз қалбини илм, маърифат нури билан, маънавият сарчашмалари билан қондириб суғориш, уларда қатъий ишонч, доимий ва уйғоқ руҳни шакллантириш – давр талаби. Ўқувчи қалбига йўл топиш ўқитувчи ва мураббийларимиз учун булрон ҳар қачонгидан ҳам зарур. Чунки баркамол авлод, янги тафаккур соҳибларини биз ахборот хуружлари кучайган, ёт ғоялар, халқимиз менталитетига мос келмайдиган турмуш тарзи кўринишлари булутдай бостириб келаётган бир даврда амалга оширмоқдамиз. Шу маънода, ўрганиш ва янгилик қилишдан тўхтамаслик, ташаббускорлик ва масъулиятни тўлиқ ҳис этиб меҳнат қилиш талаб этилади. Айнан шу муҳит ўқувчиларни интеллектуал жиҳатдан етук ва миллий қадриятлар, юксак инсоний фазилатлар руҳида баркамол авлод қилиб тарбиялайди.

Nargiza MUSULMONOVA,
filologiya fanlari nomzodi,
Qarshi davlat universiteti katta o'qituvchisi,
Munira SHODMONOVA,
A.Avloniy nomidagi XTXQTMOMI o'qituvchisi,
«Monitoring va marketing» bo'limi boshlig'i

PEDAGOGIK TAJRIBA-SINOV ISHLARI SAMARADORLIGI

«Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»da ilg'or pedagogik texnologiyalarni o'rganib, ularni o'quv jarayoniga olib kirish zarurligi ta'kidlangan. Til ta'limida pedagogik texnologiyalardan samarali foydalanish bugungi kunda o'zining ijobiy natijalarini ko'rsatmoqda. Avvallari o'qib, yoddan aytib berish, faqat o'qituvchi aytgan narsalarni eslab qolish va qayta takrorlab berish ko'nikmalari bugun o'zini oqlamayapti. Hozirgi kunda o'quvchi va talabalarning izlanuvchanligi, qiziquvchanligi kun sayin ortib bormoqdaki, bu o'qituvchining zimmasiga katta mas'uliyat yuklaydi. Oliy o'quv yurtlarining filologiya fakulteti talabalariga tilshunoslik fanlarini o'tishda yangi pedagogik texnologiyalardan foydalanish fanlarni mukammal o'rganish uchun zamin yaratadi.

O'qituvchi talabalarga aniq ma'lumot, ya'ni bilim berish uchun, avvalo, pedagogik texnologiya xususiyatlarini mukammal o'rganishi zarur. Berilayotgan ma'lumotlar aniq, ilmiy asoslangan bo'lishi bilan birga, tizimlashtirilgan, samarasi kafolatli bo'lishi kerak.

Morfemika va morfologiya tilshunos mutaxassisliklar uchun poydevor fanlardan biri bo'lib, unda morfema, morfonologiya, derivatsiya, grammatik ma'no, grammatik shakl, morfologik shakl va kategoriyalar, so'z turkumlari, so'zlarning sintaktik shakllarini o'rganish asosiy maqsadlardan hisoblanadi. Ma'lumki, uzluksiz ta'lim jarayonida ham ushbu mavzularning ayrimlari qisman, ayrimlari esa to'laligicha o'rganiladi. Masalan, so'z turkumlari boshlang'ich sinflardan boshlab o'qitiladi va keyinchalik mustahkamlanib boriladi. Shu bois tilshunoslar uchun bu mavzular unchalik qiyinchilik tug'dirmaydi. Lekin ularni yanada mukammal yangi tadqiq etilayotgan ilmiy tadqiqotlar asosida talabalarga yetkazish o'qituvchidan astoydil izlanishni talab qiladi.

Tilshunoslik fanlarini adabiyotdan holi ravishda o'qitish mumkin emas. Tahlil qilinadigan matnlar badiiy asarlardan olinsa, talaba va o'quvchilarga unchalik qiyinchilik tug'dirmaydi, agarda yangi asarlardan olinsa, ularda qiziqish uyg'otishi va shuning natijasida matn keltirilgan asarni topib o'qish ishtiyoqi ham hosil bo'lishi mumkin. Ayniqsa, nazmiiy asarlardan foydalanish talabalarning diqqatini tortishda va tahlil jarayonining rang-barang bo'lishiga

yordam beradi. Masalan, «Sifat so'z turkumi» mavzusini o'tayotganda Cho'lponning «Go'zal» she'ri orqali sifatning LMG (lug'aviy ma'noviy guruhlarini), sifatning tuzilishiga ko'ra turlarini, sifat darajalarini tahlil qilish mumkin:

***Qorong'u kechada ko'kka ko'z tikib,
Eng yorug' yulduzdan seni so'raymen.
Ul yulduz uyalib, boshini bukib,
Aytadir: «Men uni tushda ko'ramen.
Tushimda ko'ramen, shunchalar go'zal,
Bizdan-da go'zaldir, oydan-da go'zal!...»***

Bu kabi she'riy misollar talabalarning yod olish, takrorlash, ifodali o'qish, badiiy tahlil qilish kabi ko'nikmalarini hosil qilish va mustahkamlashda katta yordam beradi.

«**Klaster**» texnologiyasi mashg'ulot davomida mukammallashib, dars oxirida tugal holatga keltirilgan, tartibli, sxematik «Klaster» chizmasiga aylanadi.

Ma'ruzalar orasida «**Aql charxi**» texnologiyasi ham talabalarning diqqatini bir joyga jamlashda qo'l keladi. Bu texnologiya talabalarning xotirasini tekshiradi, diqqatini jamlaydi, o'tilgan mavzulardagi terminlarni eslashga imkon beradi. Aytilayotgan terminlar o'qituvchi tomonidan nazorat qilinadi va aniq maqsad sari yo'naltiriladi.

Ma'ruza va amaliy mashg'ulotlar vaqtida «**Pinbord**» va «**Baliq skeleti**» texnologiyalaridan ham samarali foydalanish mumkin. Biz «Baliq skeleti» texnologiyasini sal murakkablashtirdik va uni «**Arxani bezatamiz**» deb nomladik.

Kichik guruhlar tashkil qilish, guruhlar ishini baholash uchun ekspertlar, guruhlar bilan topshiriqlarni ishlashga yo'naltiruvchi trenerlarni tanlash, o'qituvchi o'zining o'rniga dublyor o'qituvchi tanlashi va darsni almashib o'tishi bo'lajak ona tili va adabiyot fani o'qituvchilarida pedagogik ko'nikma va malakalarni hosil qilishga amaliy yordam beradi.

Darsning samaradorligi, kutilayotgan natija, avvalo, tinglovchiga yetkazib berishga bog'liq. Tilshunoslikka oid darslarni o'tganda o'quvchi va talabalarni ijodiy fikrlash hamda shu fikrini yozma bayon etish malakasiga katta e'tibor berish kerak.

Biz tajriba-sinov jarayonida ikkita guruhni tanlab oldik. Birinchi guruhda yangi pedagogik texnologiyalardan unumli foydalangan holda seminar va amaliy mashg'ulotlarni tashkillashtirdik. Ikkinchi guruhda esa oddiy usul, ya'ni mavzu va reja asosida tayyorlab kelingan talabalarning ma'lumotlarini tinglab, savol-javob asosida bilimni baholadik. Birinchi guruh talabalari yuqorida keltirilgan zamonaviy texnologiyalar, interfaol metodlar asosida dars davomida ancha faol, mavzularni qiyosiy o'rganishga, bir-birlarining xatolarini tuzatishga, javoblarni to'ldirishga, har safar yangi mavzuga oid qo'shimcha ma'lumotlar topib, muhokama qilib, o'z xulosalarini bildirishga, mashg'ulot davomida tahlil uchun tanlab olingan matnlarni adabiyot, tarix, geografiya, siyosatshunoslik, falsafa, mantiq, etika, estetika kabi yondosh fanlar bilan bog'lab o'rganish, hamma uchun tanish bo'lgan yoki yangi ma'lumotlarni qiyoslab tahlil qilishga harakat qilishdi. Dars davomida guruhni kichik guruhlariga bo'lib, trener, ekspert hamda dublyor o'qituvchilar tanlab olingan holda mashg'ulot erkin holatda talabalar tomonidan olib borish imkoniyati berildi. Oldindan tayinlangan o'qituvchi-talaba zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida turli ko'rgazmali qurollar, tahlil uchun ovozi matnlar, videoroliklar va boshqa turli xil materiallar tayyorlab keldi. Bu orqali 80 daqiqa davomida bitta mavzuni bir necha usullar asosida muhokama qilish imkoniyati yaratildi.

Talabalarining mustaqil ishlashlari uchun, muhozaralarda turli muammolarni bartaraf etishda, yangi ma'lumotlarni batafsil tushuntirib berishda o'qituvchi ham o'z yordamini ayamaydi. Tayinlangan ekspertlar dars davomida mavzu yuzasidan yo'l qo'yilgan xato va kamchiliklarni ko'rsatib berishadi, o'qituvchi-talaba bilan birgalikda faollar baholanadi. Keyingi mavzu uchun yana yangi dublyor o'qituvchi tayinlanadi.

Darslarni bu usulda olib borish jarayonida quyidagi ijobiy xulosalarga kelindi:

Talabalarda dars o'tish ko'nikmasi shakllanadi.

Mustaqil holda muammolarni hal qilishga harakat qiladi.

Mavzu yuzasidan yangi ma'lumotlar to'plash, ularni boshqalarga ham yetkazib berish malakasi shakllanadi.

Mavzularni qiyosiy o'rganishga (biz fanimizda mavzularni an'anaviy va sistem tilshunoslik prinsiplari asosida qiyoslab o'rganamiz) harakat qiladi.

Fanga oid darsliklar, ilmiy adabiyotlar bilan birga ilmiy va ilmiy-metodik jurnallar, ilmiy tadqiqot ishlaridan ham foydalanishadi.

Hozirgi o'zbek adabiy tili kursini o'qitishda boshqa yondosh fanlar bilan bog'lab, matnlarni (morfemik-morfologik) tahlil qilish ko'nikmasi shakllanadi.

Eng asosiysi, talabalarda zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida mustaqil dars o'tish qobiliyati rivojlanadi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida olib borilgan darslar davomida guruhlardan iqtidorli talabalarni aniqlab olish va ular uchun kafedrada tasdiqlangan mavzular bo'yicha ilmiy rahbarlar hamkorligida tadqiqotlar olib borish imkoniyati yaratiladi.

Umuman olganda, zamonaviy pedagogik texnologiyalar dars samaradorligini va talabalarining yangi bilimlarni puxta o'zlashtirishiga katta yordam beradi.

Ikkinchi guruhda faqat o'qituvchi rahbarligida seminar mashg'ulotlarni reja asosida so'rash, savol-javob asosida mavzu ochib berildi. Talabalar oldindan o'qituvchi tomonidan berilgan topshiriqlarga tayyor-garlik ko'rib kelgan. Masalan,

2-mashg'ulot. Derivatsiya va uning til qurilishidagi o'rni

Reja:

Derivatsiya va uning til qurilish tizimidagi o'rni.

So'z yasash qolipi tushunchasi.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida unumli affiksial va qo'shma so'z yasash qoliplari.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida unumsiz so'z yasash qoliplari.

Yasama so'zlarda ixtisoslashish, soddalanish va leksemalanish.

Talabalar ushbu mavzu bo'yicha 5 ta savoldan iborat reja asosida tavsiya etilgan adabiyotlardan foydalangan holda seminar mashg'uloti matnini yozib, tahlil qilib berishdi.

Shuni e'tirof etish kerakki, guruhlarda sanoqli talabalargina mavzularga oid yangi ma'lumotlarni topib kelishgan. Agar o'qituvchi zukkolik bilan 20–25 talaba ichidan shunday zehni talabalarni tanlab olib, ularga har dars uchun alohida topshiriqlar berib borsa, amaliy va seminar mashg'ulotlarning yanada samaraliroq bo'lishiga erishiladi.

Ona tili va tilshunoslik fanlari darslarida o'quvchi va talabalarining orfografik, tinish belgilari va imloviy xatolarsiz yozish, nutq talablari me'yorlarida talaffuz qilish ko'nikmalarini shakllantirish zarur. Chunki hech qaysi bir fan tilshunoslik kabi o'quvchi va talabalarga bu imkoniyatlarni bera olmaydi. Hozirgi vaqtda ko'proq yozma ishlarda ijodkorlikni, test sinovlarida mantiqiy savodxonlikni oshirish muammosi barcha fanlar oldida turibdi. Agar talabalarining kichik xatolariga ko'z yumib ketadigan bo'lsak, kelajakda ular katta xatolarga yo'l qo'yishi muqarrar. Shu bois dars davomida qo'llanadigan yangi pedagogik texnologiyalar talabalarining imloviy savodxonligini chetlab o'tmasligi kerak.

Oliy, o'rta maxsus va kasb-hunar ta'lim muassasalarining o'quvchi talabalarini pedagogik va davlat amaliyotlariga olib chiqilganda ham ulardan yangi,

zamonaviy pedagogik texnologiyalardan unumli foydalanishni talab qilish zarur. Kompyuter va turli texnik vositalar o'qituvchi o'z oldiga qo'ygan maqsadga samarali erishishi uchun zamin yaratadi. Bevosita mu-loqot, erkin fikrlash, turli disputlar, mavzuviy debatlar asosida o'tilgan darslar talaba va o'qituvchilarning yo-dida yaxshi saqlanib qoladi.

Oliy o'quv yurtlari ta'limi jarayonida tajriba-sinov ishlarini olib borishda turli xil usullardan foydalanish rejalashtirildi. Shulardan biri talaba har bir fanda ta'lim standarti asosida belgilab berilgan mustaqil ishini bajarishidir. Biz har bir fan talabi va rejasidan kelib chiqqan holda mustaqil ishlarni ham turlicha bajartirish metodlarini o'ylab ko'rdik.

Tajriba-sinov ishini amalga oshirish maqsadida uch guruhdan foydalandik. Tanlab olingan uch guruhning intellektual salohiyati, o'zlashtirishi, faolligi bir xil. Ma'lumki, oliy ta'limda har bir fanga qo'yiladigan asosiy talablardan biri – talaba darsdan tashqari vaqtda mustaqil holda, o'qituvchining tavsiyasi va ko'rsatmalari bilan ma'lum soatlarda belgilangan topshiriqlarni bajarishi kerak.

Biz birinchi guruhga mustaqil ish mavzularini ilmiy, ilmiy-metodik jurnallardan, ilmiy-tadqiqot ishlaridan foydalangan holda bajarishni topshirdik. Talabalar bu topshiriqlarni bajarish jarayonida bir qancha ilmiy va metodik maqolalardan, ilmiy-tadqiqot ishlaridan foydalanishga harakat qilishdi. Qizig'i shundaki, bu guruh talabalar o'zlari mustaqil holda bajargan ishlarni muhokama qilish, o'z munosabatini bildirish, ishning xato va kamchiliklarini ko'rsatib berish, paydo bo'lgan ba'zi munozarali savollarni o'rtoqlari bilan ochib berish, hattoki o'rganib kelgan mavzularini texnik vositalar yordamida ham yoritib berish yoki ishlab chiqish mexanizmlarini tahlil qilishdi.

Biz ma'ruzalar vaqtida ham talabalarning diqqat-e'tiborini bir joyga jamlash maqsadida «Aqliy hujum» metodi orqali TMI (talaba mustaqil ishi) mavzularidan doimiy foydalanamiz. Chunki o'tilayotgan mavzu bevosita filologik muammolarga bog'liq. Ularni hal qilish uchun esa birgina ma'ruza matnlari kamlik qiladi. Talabalar mustaqil ishlarni bajarish maqsadida nafaqat ilmiy adabiyotlar va jurnallar, balki zamon va fan talab qilayotgan internet saytlaridan ham ancha faol foydalanishadi. Chunki hozirgi kunda tadqiq etilayotgan ko'plab ilmiy-tadqiqot ishlarini, ilmiy maqolalarni internet saytlari orqali topish ancha oson. Bu bilan biz talabalarni kompyuter texnologiyasidan to'g'ri foydalanish ko'nikmalarini ham shakllantirishga muvaffaq bo'lmoqdamiz.

Tajriba-sinov jarayonida tanlab olingan ikkinchi guruh esa mavzularni faqat ilmiy asoslangan adabiyotlar asosida o'rganib, izohlab berishga harakat qilishdi. To'g'ri, natija yomon bo'lgani yo'q. Lekin biz

birinchi guruhdagi natijani bularda ko'ra olmadik. Sababi – ikkinchi guruh talabalar uchun izlanish, yangi ma'lumotlarni to'plash, ochilmagan muammolarni yechishga harakat qilish kabi imkoniyatlar kamroq berildi. Ular tayyor ma'lumotlarinigina yozib (ko'chirib), o'rganib kelishga muvaffaq bo'lishdi, xolos. Lekin ushbu guruhning faol, iqtidorli talabalar ham mustaqil holda birinchi guruh talabalar singari yangi ilmiy ma'lumotlar, ilmiy farazlar va maqolalar orqali topshiriqlarni bajarishdi.

Uchinchi guruh talabalariga mavzularga unchalik yaqin bo'lmagan mustaqil ish topshiriqlari berildi. Buning uchun fan o'qituvchisi dastlab bir nechta talabaga tarqatma materiallar tarqatadi. Ushbu materiallarni o'rganish va mavzularga bog'lagan holda izohlab berish topshirig'i so'raldi. Birinchidan, materiallar tayyor holda tarqatilgan bo'lsa-da, talabalarda yangilikka nisbatan qiziqish uyg'otishi shart edi. Ikkinchidan, materiallarni izohlash uchun talaba yangi ma'lumotlarni to'plashga, mustaqil holda tahlil qilishga intilishi kerak. Uchinchidan, materiallar guruh talabalar o'rtasida muzokaratalab bo'lishi zarur.

Biz ushbu tajribalar orqali shunday xulosalarga keldik:

1. Birinchi guruh talabalar bajargan TMIlar ancha sifatli, ularni bajarish jarayonida izlanishga imkon berildi.

Birinchi guruh talabalarida ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borish qiziqishi paydo bo'ldi.

Topshiriqlarni bajarish jarayonida nafaqat ilmiy adabiyotlardan, balki ilmiy, ilmiy-metodik jurnallardan, ilmiy-tadqiqot ishlaridan, internet saytlaridan olingan materiallardan muntazam foydalanish ko'nikmasi aniqlandi.

2. Ikkinchi guruh talabalarining mustaqil ishlari faqat tavsiya etilgan ilmiy adabiyotlardan tayyorlangan bo'lib, dars davomida o'tilgan mavzularning takrori ekanligini ko'rsatdi.

Ikkinchi guruh talabalar mustaqil ish topshiriqlarini bajarishi davomida bir qancha ilmiy ma'lumotlarni qiyosiy o'rganishga muvaffaq bo'lishdi.

Qiyoslab o'rganilgan mavzular esa, o'z navbatida, talabalarga fikrlarini qat'iy himoya qilish imkonini berdi.

3. Uchinchi guruh talabalarining mustaqil ishlari yo'naltirilgan ma'lumotlar orqali bajarilgan bo'lsa-da, ularda ham yangiliklarga intilish borligini ko'rish mumkin.

Bu guruh talabalar o'z fikrlarini mustaqil izohlab berish uchun boshqa ma'lumotlarni qiyoslab o'rganishga harakat qilishdi.

Talaba mustaqil ishlari izlanuvchilarni baholash jarayonida ancha samarasini berdi. Kafedralarning iqtidorli talabalar ilmiy rahbarlari bilan birga olib borayotgan ilmiy-tadqiqot ishlarini bajarishlarida ham ushbu mustaqil ishlardan unumli foydalanishlari mumkin.

Dilrabo BOBOYOROVA,
Buxoro viloyati Kogon tumanidagi 10-umumta'lim maktabining
ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

«EGA ERGASH GAPLI QO'SHMA GAP» MAVZUSINI O'RGANISH (9-sinf, III chorak)

Darsning maqsadi:

– o'quvchilarda ega ergash gapli qo'shma gap haqida bilim, ko'nikma va malakalar hosil qilish, ularning yozma hamda og'zaki nutqini o'stirish;

– o'quvchilar qalbida ona-Vatanga muhabbat tuyg'usini tarbiyalash, ularda guruhlarda ishlash vaqtida bir-birini tinglash hamda o'zaro hurmat va intizomga amal qilish kabi axloqiy sifatlarni shakllantirish;

– o'quvchilarning so'z boyligini oshirib, mushohada va fikrlash qobiliyatini rivojlantirish.

Darsning metodi: guruhlar bilan alohida ishlash, «Venn diagrammasi», «5 savolga 5 javob», «Domino» kabi intellektual o'yinlar.

Darsning usuli: induktiv, mashq, matn, jadval.

Darsning jihozi: darslik, kompyuter, savolnomalar, «5 savolga 5 javob» tarqatmalari, «Domino» o'yini savollari, «Venn diagrammasi» shkalasi, buyuk siymolar surati.

Fanlararo bog'liqlik: adabiyot, sog'lom avlod, iqtisod, tarix.

Darsning borishi:

Dars sinf o'quvchilarini uch guruhga bo'lishdan boshlanadi. So'ng har bir guruhga alohida topshiriq beriladi.

1-guruh a'zolariga qo'shma gap qoliplari chizilgan tarqatmalar beriladi. O'quvchilar ushbu qoliplarga mos qo'shma gap tuzishlari kerak bo'ladi. Har bir o'quvchiga quyidagi ko'rinishdagi tarqatma materiallar tarqatiladi.

1) Shunisi ←-ki,

2) Agar -sang,

3) Kim -sa,

4 ,lekin

2-guruhdagi 10 nafar o'quvchining har biriga savolnomalar tarqatiladi. Savolnoma «Domino» o'yini asosida tuziladi. Savolnomalarda avval boshqa bir savolning javobi, keyin yangi savol beriladi. 1-savolni

o'qituvchi o'qiydi. O'qituvchi bergan savolga qaysi o'quvchi qo'lidagi javob to'g'ri kelsa, o'sha o'quvchi savolga javob beradi hamda o'z savolini o'qiydi. Bu savolning javobi kimning qo'lida bo'lsa, turib javob beradi va u ham o'z savolini beradi. O'yin shu tariqa davom etadi. O'quvchilardan tez va aniq o'qish talab etiladi.

Masalan, o'qituvchi so'raydi:

Qo'shma gap tarkibidagi sodda gap qanday nomlanadi?

1-o'quvchi:

1. Bosh va ergash gap deb nomlanadi.

2. Ikki yoki undan ortiq sodda gapdan tashkil topgan qo'shma gap qanday gap sanaladi?

2-o'quvchi:

1. Qo'shma gap.

2. Qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplar o'zaro sanash ohangi bilan aytilsa, bunday gaplar qanday gap sanaladi?

3-o'quvchi:

1. Bog'lovchiz bog'langan qo'shma gap.

2. Agar qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplar -sa shart bog'lovchisi yordamida bog'lansa, bunday qo'shma gap...

4-o'quvchi:

1. Ergashgan qo'shma gap deyiladi.

2. Ona tili fanining gap bo'laklari, sodda gap kabi mavzularini o'rganuvchi bo'limi qanday nomlanadi?

5-o'quvchi:

1. Sintaksis.

2. 9-sinf ona tili darsligining mualliflari kim?

O'yin shu tariqa davom ettiriladi.

3-guruh o'quvchilari bilan o'tilgan mavzu bo'yicha og'zaki savol-javob o'tkaziladi. Har bir o'quvchiga bittadan savol beriladi. Savollar faqat ona tili faniga oid bo'lib qolmasdan, boshqa mavzularda ham bo'lishi mumkin.

1. Ikki yoki undan ortiq sodda gapdan tashkil topgan qo'shma gap...

2. Qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplar qanday nomlanadi?

3. Biriktiruv bog'lovchilari yordamida birikkan qo'shma gap qanday gap sanaladi?

TA'LIMI

4. Agar qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplar hech qanday bog'lovchi vositalarsiz bog'lansa, qanday qo'shma gap sanaladi?

5. O'zbek tili dunyo tillari tizimida qaysi tillar oilasiga mansub?

6. «O'zbek tili O'zbekiston Respublikasining davlat tilidir» jumlasini qaysi manbada uchraydi?

Yangi mavzu bayoni:

Darsning bu bosqichida darslikda berilgan 1-topshiriq slayd orqali uch guruhga alohida topshiriq ko'rinishida beriladi.

Kimki ilm urug'ini sepsa, u ulug'lik mevasini teradi.

I guruh: Bosh va ergash gaplarni aniqlang.

II guruh: Ergash gapni bosh gapga bog'lovchi vositalarini toping.

III guruh: Bosh gap tarkibidagi ko'rsatish olmoshining vazifasini aniqlang.

Har bir guruh savolga javob bergandan so'ng to'g'ri javob slayd orqali namoyish etiladi.

Javoblarimizni tekshiramiz!

I guruh:

Bosh gap: U ulug'lik mevasini teradi.

Ergash gap: Kimki ilm urug'ini sepsa.

II guruh:

Nisbiy so'zlar yordamida, -sa shart mayli qo'shimchasi vositalarida.

III guruh:

Qo'shimcha gap tarkibidagi «U» ko'rsatish olmoshi ega vazifasida kelyapti. Shuning uchun bu gapni ega ergash gapli qo'shimcha gap deymiz.

So'ng o'quvchilar chiqargan xulosa darslikdagi qoida bilan mustahkamlanadi (darslikdan qoida o'qiladi).

Bosh gap tarkibida ega vazifasida qo'llangan ko'rsatish olmoshining ma'nosini izohlab keluvchi ergash gapga ega ergash gap deyiladi.

Bunday ergash gap bosh gapga nisbiy so'zlar (kim-o'sha, nima-o'sha yer kabi) yoki bosh gap kesimi tarkibida qo'llanuvchi -ki yuklamasi yordamida bog'lanadi.

Gap qismlari nisbiy so'zlar yordamida bog'langanda, ergash gap kesimi shart mayli shaklidagi fe'llar bilan ifodalangani va ergash gap bosh gapdan oldin keladi.

Gap qismlari -ki yordamida bog'langanda esa ega ergash gap bosh gapdan keyin keladi.

Shundan so'ng darslik bilan ishlanadi.

134-mashq «Kim ko'p misol topadi» ko'rinishida og'zaki bajariladi. Bunda har bir guruh berilgan qoliplar asosida ega ergash gapli qo'shma gap tuzishlari kerak bo'ladi. Tez va aniq javob topolmagan guruh o'yindan chiqadi.

1. Kim ← -sa, u o'sha

2. Shunisi ← -ki,

135-mashq yozma bajariladi. Har bir guruhdan bir nafar o'quvchi doskaga chiqib, berilgan qo'shma gaplarning (1–3-gaplar) qolipini chizib beradi. Mashq shartiga qo'shma gapni sodda gapga aylantirish amali ham qo'shiladi. 4–5-gaplarni sinfdagi barcha o'quvchilar bir paytda bajaradilar.

Masalan:

Shu narsa qiziqki, uyquda ham miya o'z faoliyatini to'xtatmaydi.

1. Shu narsa ← -ki,

2. -ki yuklamasi yordamida

3. Uyquda ham miya o'z faoliyatini to'xtatmasligi qiziqdir.

Mustahkamlash:

Darsning bu bosqichida musobaqa usulidan foydalaniladi. Bunda har bir guruh alohida topshiriq bilan ishlaydi.

1-guruh bilan «Xotira mashqi» o'yini o'tkaziladi. Guruhga tarixiy shaxslar yoki yurtimizning iqtisodiy-ijtimoiy hayotidan hikoya qiluvchi manzara aks etgan tasvirlar taqdim etiladi. Guruhning 1-a'zosi tasvirga mos bir gap aytadi. Keyingi o'quvchi o'zidan oldingi gapni va shu gapning mantiqan bog'laydigan keyingi gapni aytadi. Shu tariqa o'yin davom etadi. 10-o'quvchiga borganda hikoya tugallanishi kerak. Tuzilgan 10 ta gapdan kamida 3 tasi qo'shma gapga misol bo'lishi talab etiladi.

Masalan, shoh va shoir Zahiriddin Muhammad Bobur surati o'quvchilar diqqatiga havola qilinadi.

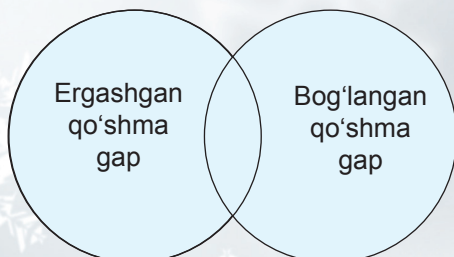
O'quvchilar Zahiriddin Muhammad Bobur haqidagi matnlarida uning yirik davlat arbobi hamda qalami o'tkir shoir ekanligi, hind yerida amalga oshirgan ishlari, yetuk merosi – «Boburnoma» va uning fanidagi o'rni haqida o'z fikrlarini bildirishlari mumkin.

Zahiriddin Muhammad Bobur Andijonda tavallud topgan. Shunday hukmdorlar borki, ular taxtga yoshliklaridan chiqadilar. Zahiriddin Muhammad ham ana shunday taqdir egalaridan biri hisoblanadi. Taqdir taqazosini bilan Bobur o'z vatanini tashlab ketishga majbur bo'ladi.

Zahiriddin Muhammad Bobur Hindistonga borib, u yerda markazlashgan davlat barpo etadi.

Shunisi e'tiborliki, Bobur Hindistonda amalga oshirgan ishlar dunyo ahlini lol qoldirgan. Bobur o'z vatanini qanchalik sevsa, Hind yerini obod qilishda ham shuncha jonbozlik ko'rsatdi.

2-guruh a'zolari «Venn diagrammasi»ni to'ldirishadi. O'quvchilar bu topshiriqni jamoa bo'lib bajarishadi.

3-guruhdagi o'quvchilarning har biriga «5 savolga 5 javob» jadvali tarqatiladi. Har bir savolga 1 balldan baho qo'yiladi.

«5 savolga 5 javob» jadvalidan namuna

	Kim oldin musht ko'tarsa, u ojiz bo'ladi	Ball
1.	Bosh gapni toping.	
2.	Ergash gapni toping.	
3.	Bog'lovchi vositani toping.	
4.	Qo'shma gapning qolipini chizing.	

5	Sodda gapga aylantiring.		
Ismi sharifingiz			

O'quvchilar ushbu savollar jadvalini quyidagicha to'ldirishlari mumkin:

	Kim oldin musht ko'tarsa, u ojiz bo'ladi	ball
1.	Bosh gapni toping. U ojiz bo'ladi.	1
2.	Ergash gapni toping. Kim oldin musht ko'tarsa	1
3.	Bog'lovchi vositani toping. Nisbiy so'zlar, -sa shart mayli vositasi	1
4.	Qo'shma gapning qolipini chizing. Kim -sa, u	1
5.	Sodda gapga aylantiring. Oldin musht ko'targan ojiz bo'ladi.	1
Ismi-sharifingiz		<u>Rajabov Shahzod</u>
		<u>5</u>

Dars so'nggida g'olib guruh aniqlanib, faol o'quvchilar baholanadi.

Uyga ega ergash gapli qo'shma gap ishtirok etgan matn tuzib kelish topshirig'i beriladi.

BILASIZMI?

Филология фанлари номзоди В.Қодиров «Адабий таълимда туюқ жанрини ўқитиш» («Тил ва адабиёт таълими» №3, 2012) мақоласида «Лекин дарсликларда эътибор қаратилиши зарур бўлган бир жиҳат бор, яъни туюқ сўзининг этимологияси ҳақида икки хил қараш мавжуд. Б.Қосимов ва Н.Жумаҳўжа ҳаммуаллифлигидаги 10-синф дарслигида атама **туймоқ** (ҳис қилмоқ) маъносида тушунтирилган. А.Каттабеков ва бошқаларнинг 8-синф дарслигида туюқ – **ечилмайдиган қилиб туймоқ, чигаллаштирмоқ** маъносида, Б.Қосимов ва бошқаларнинг 10-синф дарслигида туймоқ (**боғламоқ**), **тусламоқ** феълидан келиб чиққанлиги айтилади», деб ёзади. Иқтибосдан кўриниб турибдики, туюқ ҳақида икки хил эмас, уч хил қараш мавжуд: 1) **туймоқ (ҳис**

ТУЮҚ СЎЗИ МАЪНОСИ

қилмоқ); 2) **чигаллаштирмоқ**; 3) **боғламоқ, тусламоқ**. Биз ушбу дарсликлардан минглаб ўқитувчи ва ўқувчилар фойдаланишини ҳисобга олиб, бу сўз маъносига озгина аниқлик киритмоқчимиз. Туркий тиллар лексикасини қиёсий ўрганиш шуни кўрсатадики, туюқ сўзи туркий тилнинг қадимги ҳолатини кўпроқ сақлаб қолган ёқут тилида ҳозир ҳам ашула маъносида ишлатилади: **тойук** – «песень», **туой** – «воспевать» («Тюркские языки», Москва, 1966, 410-б.). «Русско-якутский словарь» (Москва, 1968, 420-б.)да ёзилмишча, ёқутлар эски ашулани **биллэр тойук** дейдилар. Алишер Навоий ҳам «Ҳайрат ул-аброр»нинг XV бобида туюқ бошқа, кўшиқ бошқа вазнда бўлишлигини куйидагича ифодалайди:

*Англамайин сўзда туюқ баҳрини,
Қайси туюқ, балки кўшук баҳрини.*

Шоир «Меъзон ул-авзон»да ҳам туюқ туркий, айниқса, чигатой аҳли орасида кенг тарқалган ашуланинг бир тури сифатида мажлисларда, ўтиришларда куйланиши ҳақида хабар беради: «Яна турк улуси, батахсис чигатой халқи аро шойиъ авзоидурким, алар сурудларин ул вазн била ясаб, мажолисда айтурлар. Бириси туюқдирким, икки байтга муқаррардур ва саъи қилурларким, тажнис айтилғай... (Мукамал асарлар тўплами, т. 16, Тошкент, 2000, 91-б.)

Ушбу мисоллардан кўриниб турибдики, қадимги туркий тилда куйламоқ, ашула айтмоқ маъносида **туймоқ-туймак** феъли ва кўшиқ маъносида **туюқ** сўзи бўлган. Бу сўзлар ҳозир ёқут тилида сақланиб қолган. Шу сабабли туюқни қадимги туркий кўшиқ деб изоҳласа тўғри бўлади.

Эргаш Умаров,
филология фанлари доктори

Havasxon SHOKIROVA,
filologiya fanlari nomzodi, Farg'ona viloyati aniq va ijtimoiy
fanlarga ixtisoslashtirilgan 1-maktab-internatning oliy toifali o'qituvchisi

«URUSHNING SO'NGGI QURBONI» ASARI YUZASIDAN BAHS-MUNOZARA DARS

(6-sinf, II chorak)

Dars maqsadi:

ta'limiy maqsad: o'quvchilarni asar matni bilan tanishtirish, ularning dunyoqarashini boyitish, asar qahramonlarini tahlil qilishni o'rgatish;

tarbiyaviy maqsad: bolalarni ota-onaga, aka-ukaga, umuman, insonga mehr va muhabbat ruhida tarbiyalash, ularni milliy o'zlikni anglash va qadriyatlarimizni asrashga chorlash;

rivojlantiruvchi maqsad: o'quvchilarni bahs-munozaraga kirishish va erkin fikrlashga, adabiy tilda ravon so'zlashga o'rgatish, estetik didini o'stirish uchun rasm chizish malakasini oshirish.

Dars jihozi: darslik, O'.Hoshimov portreti va asarlari, yopiq test savollari, mevalar shakli, magnitofon, multimedia, DVD disk, slaydlar.

Dars turi: bahs-munozara.

Darsning borishi:

I. O'quvchilar bilan salomlashgandan so'ng navbatchi o'quvchining hisoboti eshutiladi. Hozirgi kundagi siyosiy voqealar, fasl haqidagi suhbat o'tkaziladi.

II. O'tilgan mavzular yopiq testlar asosida o'quvchilardan so'raladi.

1. O'.Hoshimovning bolalik yillari haqida nimalarni bilasiz?

2. Yozuvchining bolalik davrini eslatuvchi qaysi asari mavjud?

3. Adibning birinchi kitobi qachon va qanday nom bilan nashr etilgan?

4. O'.Hoshimov qanday mavzularda asarlar yozgan?

5. O'.Hoshimovning yana qanday asarlarini bilasiz? (Javobdan so'ng video tasmadan yozuvchining «Dunyoning ishlari» asaridan parcha qo'yiladi).

Mana shu kabi savollarga tez, aniq va to'g'ri javob bergan o'quvchilarga «rag'bat» kartochkasi beriladi. So'ngra ko'p ball olgan o'quvchi o'zi tayyorlagan dastur bo'yicha sinfdoshlarini boshqarish huquqini qo'lga kiritadi va ustoz ko'magida dars o'ta boshlaydi.

O'tkir HOSHIMOV
(1941 –2013)

U O'tkir Hoshimovning «Urushning so'nggi qurboni» hikoyasi sinfdoshlari tomonidan qay darajada o'zlashtirilganini tekshirish uchun ularga savollar beradi. Buning uchun o'quvchilar uch guruhga bo'linadi.

«Oqqush» guruhiga berilgan savollar:

1. «Urushning so'nggi qurboni» asarida yozuvchi qaysi davr voqealarini aks ettirgan?

2. *Shoikrom ayvon to'ridagi sandal chetida . . . o'tirardi.* Nuqtalar o'rniga kerakli so'zni qo'ying.

3. Shoikromning nechta farzandi bor?

«Tulpor» guruhiga beriladigan savollar:

1. Asardagi obrazlarni 2 daqiqa ichida sanab bering.

2. Siz tanishib chiqqan ushbu hikoyada qaysi meva nomi keltirilgan?

(Temir doskada turli xil mevalar rasmi magnit bilan yopishtirilgan. Javob berayotgan o'quvchi

ular orasidan hikoyada tilga olingan mevani tanlab oladi).

3. Ichkaridan xotinning beshikni mushtlagani, zardali tovushi eshitildi.

– Ovozi o'chsa koshkiydi . . . kechasida jin tekkan bunga! Nuqtalar o'rniga kerakli so'zni qo'ying va onaning hamda otaning chaqaloqqa bo'lgan munosabatini izohlang.

«Qaldirg'och» guruhiga berilgan savollar:

1. Shoikrom onasi bilan yashab turib nega devor to'siq o'rnatdi? Bu devor shunchalar zarur edimi?

2. Umri xola nima uchun bir kosa ... so'ray olmadi? Nuqtalar o'rniga kerakli so'zni qo'ying.

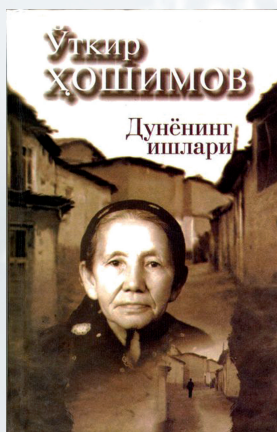
3. Yonma-yon hovlida yashab turib Shoikrom Shone'matni necha kundan beri ko'rmagan edi? Siz agar opangizni yoki akangizni bir kun ko'rmasangiz uni sog'inasizmi? Nima uchun?

Guruh a'zolari yuqoridagi savollarga javob berganlaridan so'ng kerakli ballarni oladilar va yakunlovchi savolga tayyorgarlik ko'radilar.

1. *Uni urushga olishmadi. To'qimachilik kombinatida... yetishmasmidi, yo o'zi yaxshi ishlarmidi, har qalay, uni olib qolishdi.* Nuqtalar o'rniga kerakli so'zni qo'ying va Shoikromning kasbi haqida ma'lumot bering.

2. O'zi egallagan kasb onasining o'limiga sabab bo'ldi. Buning oldini olish mumkinmidi?

Ushbu savolga qaysi guruh birinchi tayyor bo'lsa, o'sha guruh javob berib ball to'playdi.

Magnitofon yoki disk orqali «Urushning so'nggi qurboni» hikoyasidagi qahramonlar tavsifi o'qib eshittiriladi. Qaysi qahramon ta'riflanganligini guruhlar topadilar.

– U hikoya qahramoni. Ayol kishi. Ona. Biroz qurimsoq. Serfarzand. Farzandlarini o'ylash – uning burchi. Og'ir kunlarda bolalari och qolmasligini o'ylaydi. Qo'rqoqroq (ammo buning ham sababi bor).

– U erkak kishi. O'rta yoshlarda. Mehnatkash, ishlaydi. Erta ketib, kech keladi. Farzandlari, oilasini o'ylaydi. Alamzada. Shu kunlarda yuragi siqilgan.

– Hikoya qahramoni yosh yigit. Kasalmand. Nochor. Onasi bilan yashaydi. Uylanmagan. Borgan sari ahvoli og'irlashayotganday. Uni urushga olishmagan.

– U – ona. Mehribon. O'gillarining har ikkovining ham ko'ngliga qaraydi. Bolasining ko'z oldida so'nib borayotganiga tek qarab turolmaydi. Nochorlikdan eziladi.

O'qituvchi mavzu bo'yicha xulosa yasaydi: Mana qahramonlarni tavsiflab oldik. Urushning so'nggi qurboni bo'lgan onaning o'limi har bir qalbni larzaga keltiradi. Hikoya so'nggida begunoh, mehribon va mushtipar onaning ayanchli fojiasi kitobxonni befarq qoldirmaydi. Umri xolaning o'limida aybdor Shoikrommi, Shone'matmi yoki kelini Xadichami? Mana shu holatda buning sababini va aybdorini izlash to'g'rimi? Juda ko'p insonlarga aziyat yetkazgan urush va o'sha davr hikoyaning shunday yakuniga olib keldi, deb ayta olamizmi? Yozuvchi hikoyadan to'g'ri xulosa yasashni o'quvchi zimmasiga qoldiradi. Hikoyaning bugungi kundagi tarbiyaviy ahamiyati esa tinch, osuda hayotimizni asrab-avaylash, uning qadriga yanada ko'proq yetish, tinchlikni himoya qilishdir. Hikoya bizni ota-ona, aka-uka, qon-qarindosh, qo'ni-qo'shnilarga mehribon, g'amxo'r bo'lishga chorlaydi.

Dars yakuni: So'ngra o'qituvchi o'quvchilarni baholaydi. Eng ko'p ball yig'gan o'quvchi g'olib deb topiladi. Unga dars boshqarayotgan o'quvchi o'zining sovg'asini topshirishi mumkin.

So'ngra sinfning shioriga aylangan quyidagi to'rtlik orqali dars yakunlanadi:

*Illat izlaganga illatdir dunyo,
G'urbat izlaganga g'urbatdir dunyo.
Kim neni izlasa topgay begumon,
Hikmat izlaganga hikmatdir dunyo.*

O'qituvchi: Hikmat izlab yashash barchamizga nasib qilsin.

Uyga vazifa: Asardagi syujet chiziqlarini belgilash. Ularni sharhlab berish. Asar qahramonlaridan birini yoki voqea-hodisani ifodalovchi surat chizish.

ONA TILI VA EKOLOGIYA FANLARI INTEGRATSIYALASHGANDA...

O'quv mashg'ulotidan ko'zlangan maqsad:

– o'quvchilarning savodxonligini oshirish, egalayotgan sohasiga yanada qiziqirish, ekologiyaga doir atamalar haqidagi bilim va ko'nikmalarni kengaytirish.

O'qitish vositalari: ma'ruza matni, tarqatmalar, darslik, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, ekologiyaga oid manbalar, xarita.

O'qitish usuli: musobaqa.

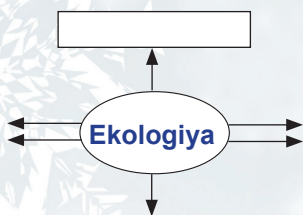
O'qitish shakli: kichik guruhlarda ishlash.

Monitoring va baholash: qo'lga kiritilgan «rag'bat» va «jarima» kartochkalarini hisoblab chiqish.

O'quv mashg'ulotining borishi: Dastlab o'qituvchi o'quvchilarni rangli qog'ozlar orqali guruhlariga taqsimlaydi, bellashuv shartlari bilan tanishtiradi. Guruhlar shartlarni ketma-ket bajarishadi. To'g'ri va tez bajargan guruh rag'bat kartochkasiga ega bo'ladi.

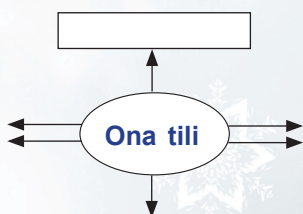
1-shartga ko'ra, ikkala guruh o'zi tanlagan so'zga klaster tuzishi kerak bo'ladi. 1-guruh «ona tili» so'ziga, 2-guruh esa «ekologiya» so'ziga foydalanish uchun berilgan so'zlardan qo'llab klaster tuzishadi.

«Ekologiya» so'ziga klaster tuzish

(Foydalanish uchun: Orol dengizi, Qizil kitob, landshaft, Chirchiq daryosi, o'rmon, qo'riqxonasi)

«Ona tili» so'ziga klaster tuzish

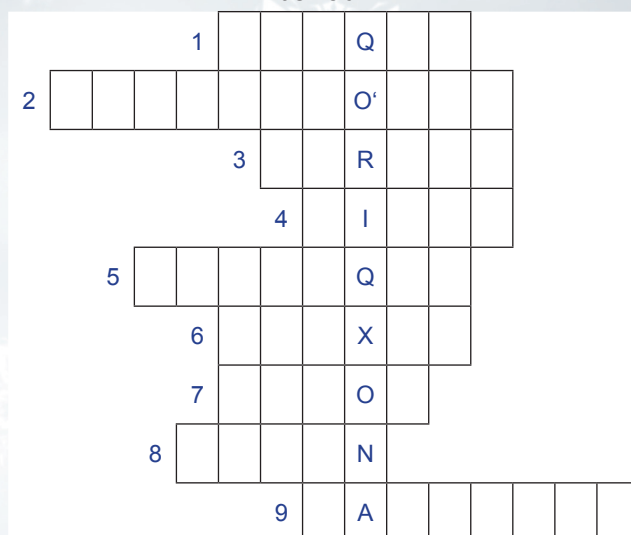
(Foydalanish uchun: alifbo, fonetika, diktant, olmosh, so'z turkumi, kelishiklar)

2-shart

ZUKKOLAR BOSHQOTIRMASI

O'zbekistondagi qo'riqxonalarni bilasizmi?

Bu topshiriq o'quvchilarga oldindan uyga vazifa qilib beriladi.

Boshqotirma savollari:

- 1947-yili Toshkent viloyatida tashkil etilgan tog'archa qo'riqxonasi.
- 1971-yili Qoraqalpog'istonda tashkil etilgan qayir-to'qay qo'riqxonasi.
- 1975-yili Jizzax viloyatida tashkil etilgan tog'yong'oq mevali qo'riqxonasi.
- 1983-yili Qashqadaryo viloyatida tashkil etilgan tog'o'rmonga ixtisoslashgan qo'riqxonasi nomi.
- 1971-yili tashkil etilgan, maydoni 10311 gektardan iborat qumli-to'qay qo'riqxonasi.
- 1987-yili Surxondaryo viloyatida tashkil etilgan tog'o'rmon qo'riqxonasi.
- 1979-yili Qashqadaryo viloyatida tashkil etilgan geologik qo'riqxonasi.
- 1926-yili Jizzax viloyatida tashkil etilgan tog'archa qo'riqxonasi.
- 1971-yili Samarqand viloyatida tashkil etilgan qayir-to'qay qo'riqxonasi.

Boshqotirma javoblari:

1. Chotqol
2. Baday-to'qay
3. Nurota
4. Hisor
5. Qizilqum
6. Surxon
7. Kitob
8. Zomin
9. Zarafshon

Qo'shimcha ma'lumot. O'zbekistonning qo'riqxonalarida 350 dan ortiq hayvon turlari, 700 dan ziyod o'simlik turlari himoyaga olingan. Ulardan qoplon, Buxoro bug'usi, sug'ur, ilvirs Tabiatni Muhofaza Qilish Xalqaro Ittifoqi (TMQXI) «Qizil kitob»igiga kiritilgan. Alohida muhofaza qilinadigan hududlar tartibini buzganligi uchun moddiy va jinoiy javobgarlik belgilangan.

3-shart**BO'LAJAK KASBINGIZNI YAXSHI BILASIZMI?**

Guruh a'zolariga «aqliy hujum» orqali quyidagi savollar navbatma-navbat beriladi:

1. Ekologiya fanining asoschisi kim?
2. «Alloh hamma jonivorni suvdan yaratdi». Bu jumlaning qaysi manbada uchramiz?
3. Orol dengizining qurib qolishiga nima sabab bo'lgan?
4. «Yer Kodeksi» qachon va nima maqsadda qabul qilingan?
5. Mineral resurslardan foydalanishni tartibga solish uchun O'zbekistonda 2002-yili qanday qonun qabul qilingan?
6. 1997-yili ekologiyaga doir qanday egizak qonun qabul qilingan?
7. «Qizil kitob» nima maqsadda qabul qilingan? O'quvchilar quyidagicha javob berishlari mumkin:
 1. Nemis olimi E.Gekkel.
 2. «Qur'oni Karim», Nur, 45.
 3. Daryolar suvining ko'plab ishlatilishi.
 4. 1998-yili yer va yer resurslaridan foydalanishni tartibga solish uchun.
 5. «Yer osti qazilmalari to'g'risida».
 6. «O'simliklar dunyosini muhofaza qilish va ulardan foydalanish to'g'risida», «Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va ulardan foydalanish to'g'risida».
 7. Noyob va yo'qolib borayotgan turlarning muhofazasiga e'tiborni kuchaytirish uchun.

4-shart**TAFAKKUR DURDONASI**

Bunda o'qituvchi ekologiya va tabiatni muhofaza qilishga doir o'zbek xalq maqollarining boshlanishini

o'qiydi, guruh a'zolari esa davomini aytishi kerak bo'ladi.

1. Daraxt bir yerda **ko'karadi**.
2. Arpa ekkan arpa olar, Bug'doy ekkan, **bug'doy olar**.
3. Bir yil tut ekkan kishi, Yuz yil **gavhar teradi**.
4. Daraxtdan meva olaman desang, Niholligidan **parvarish qil**.
5. Daryo suvini bahor toshirar, Odam qadrini **mehnat oshirar**.
6. Yer – xazina, suv – **oltin**.
7. Yomg'ir – ekinning **joni**.
8. Yomon arida bol bo'lmas, Suvsiz yerda **tol bo'lmas**.
9. Besabab oyoqqa **tikan kirmas**.
10. Har shaharning **havosi boshqa**.
11. Yantoqdan atir chiqmas, Qo'rqqoqdan **botir chiqmas**.

5-shart**HAR SOHADAN BIR SHINGIL**

Bu shartda ikkala guruh sardori o'zaro bellashadi. Ular quyidagi savollarga belgilangan vaqt ichida javob berishlari kerak bo'ladi.

1-guruh sardori uchun

1. Birinchi iyun qanday kun? (Xalqaro bolalarni himoya qilish kuni)
2. Yangiyo'l tumani qaysi viloyatda joylashgan? (Toshkent viloyati)
3. «O'zbekim» qasidasining muallifi kim? (Erkin Vohidov)
4. G'arbiy Yevropada yashovchi eng yirik odamsimon maymun? (Gorilla)
5. Dunyodagi eng chuqur ko'l. (Baykal)
6. Ham taom, ham daryo nomi. (Norin)
7. Hujayrani o'rganuvchi fan. (Sitologiya)
8. Shaxmat ustalariga beriladigan eng oliy unvon. (Grossmeyster)

2-guruh sardori uchun

1. Kishi tug'ilib o'sgan va o'zini uning fuqarosi hisoblagan mamlakat. (Vatan)
2. 10 ming kvadrat metrga teng sath o'lchov birligi qanday nomlanadi? (Gektar)
3. Quvvatning o'lchov birligi nima? (Vatt)
4. O'zbekiston Respublikasining Davlat tili haqidagi qonuni qachon qabul qilingan? (1989-yil 21-oktabr)
5. «Xamsa»ning 5-dostoni qanday nomlanadi? («Saddi Iskandariy»)
6. «Sharq Rafaeli» nomi bilan mashhur bo'lgan san'atkor kim? (Kamoliddin Behzod)

7. Handasa fani hozirgi paytda qaysi atama bilan yuritiladi? (Geometriya)

8. «Ta'lim to'g'risida»gi Qonun qachon qabul qilingan? (1997-yil, 29-avgust)

6-shart
HUQUQIY SAVODXONLIK

Guruhlarga «O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi» kitobi beriladi. Ular «O'zbekiston Konstitutsiyasi»dan tabiat va uning muhofazasiga bag'ishlangan moddalarni topishlari kerak bo'ladi. O'quvchilar quyidagicha javob berishadi:

BIRINCHI BO'LIM

ASOSIY PRINSIPLAR

XI bob

FUQAROLARNING BURCHLARI

50-modda. «Fuqarolar atrof tabiiy muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo'lishga majburdirlar».

UCHINCHI BO'LIM

JAMIYAT VA SHAXS

XII bob

JAMIYATNING IQTISODIY NEGIZLARI

54-modda. «Mulkdor mulkiga o'z xohishicha egalik qiladi, undan foydalanadi va uni tasarruf etadi. Mulkdan foydalanish ekologik muhitga zarar yetkazmasligi, fuqarolar, yuridik shaxslar va davlatning huquqlarini hamda qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini buzmasligi shart».

55-modda. «Yer, yer osti boyliklari, suv, o'simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy zaxiralari umummilliy boylikdir, ulardan oqilona foydalanish zarur va ular davlat muhofazasidir».

BESHINCHI BO'LIM

DAVLAT HOKIMIYATINING TASHKIL ETILISHI

XXI BOB

MAHALLIY DAVLAT HOKIMIYATI ASOSLARI

100-moddaning 5-bandi. «... atrof-muhitni muhofaza qilish...»

7-shart
CHARXPALAK

Atamalarni bilasizmi?

Bunda jadvalda berilgan so'zlar qaysi sohaga oidligi o'quvchilar tomonidan belgilab chiqiladi. To'g'ri va tez bajargan guruh g'olib hisoblanadi.

T.r	Atamalar	Ekologiyaga oid	Ona tiliga oid	Qishloq xo'jaligiga oid	Ta'limga oid	Sportga oid
1	Orol muammosi	+				
2	Futbol					+
3	«Keys»			+		
4	«Ta'lim to'g'risida»gi Qonun				+	
5	Qo'shtirmoq		+			
6	Magistr				+	
7	«Ekosan» jamg'armasi	+				
8	Fonetika		+			
9	Bog'dorchilik			+		
10	Xokkey					+
11	O'yingoh					+
12	«Ma'rifat» gazetasi				+	
13	Gektar			+		
14	Qo'riqxonona	+				
	Jami:	3	2	3	3	3

Mashg'ulot so'nggida o'quvchilarga guruhlar tomonidan qo'lga kiritilgan rag'bat va jarima kartochkalari e'lon qilinadi. G'olib guruh aniqlanadi. Faol o'quvchilar baholanadi.

Uyga ekologiyaga oid matn tuzib kelish topshirig'i beriladi.

SO'ZLARING MA'NO MUNOSABATI

uni matematik funksiya formulasi usulida o'rganish

Kompyuter texnikasi, hisoblovchi qurilmalar hamda mobil telefonlar rivoji hozirgi davr o'quvchilariga qulayliklar yaratgani barobarida ularni dangasa qilib qo'yayotgani ham hech kimga sir emas. Chunki hozirgi o'quvchilar hisob-kitob ishlarini erkin va mustaqil fikrlab bajarmasdan, mavjud texnik vositalarga tayanib tez va oson hal qilib qo'ya qoladilar. Buning natijasida miyaning dangasalashishi kuchaymoqda.

Shuni inobatga olib, darslarda o'quvchilarning mustaqil fikr-mulohaza yuritishini tashkil etishga to'g'ri kelmoqda. Jumladan, bu vazifani ona tili darslarida ham o'ziga xos usullarda tashkil qilish mumkin. Aytaylik, «aql gimnastikasi» ta'rifini olgan matematika fani imkoniyatlari bu jihatdan ona tili o'qituvchilariga ko'mak beradi. Chunki bu fan o'quvchilarda diqqat va fikrni to'play bilishni tarbiyalashda muhim vosita bo'la oladi. U orqali o'quvchilarning bilishga intilishini kuchaytirish, mustaqil ishdan qanoat hosil qilish tuyg'usini, erkin mulohaza yuritish va munosabat bildirish ko'nikmalarini rivojlantirish mumkin.

Agar davr talabidan kelib chiqib, ona tili darslarida o'quvchilarning intellektual qobiliyatlarini va darsdagi mustaqilligini rivojlantirish maqsadida matematika va ona tili fanlarining imkoniyatlari o'zaro uyg'unlashtirilsa, dars samaradorligi yanada ortadi. Mavzuni zamonaviy pedagogik texnologiyaning yangicha bir ko'rinishi sifatida tushuntirishga erishiladi. Eng muhimi, o'quvchilarning dars mavzusiga qiziqishi oshadi. Ular til hodisalarini kuzatib, taqqoslab, o'xshash va farqli tomonlarini oson aniqlashga, umumlashtirishga muvaffaq bo'lishadi. Qoida va ta'riflar asosida ishlashni o'rganishadi. Ayniqsa, bu leksikologiya bo'limini o'rganishda amalga oshirilsa, o'quvchilar so'z ma'nolarini sharhlashni, nutqiy sharoitda ularning o'z va ko'chma ma'noda qo'llanganini mustaqil aniqlay olishadi. Shundan kelib chiqib, o'zbek tilidagi ko'p ma'noli so'zlarni hamda so'zlarning shakl va ma'no munosabatini funksiya formulasi hamda funksiya jadvali usulida o'rganishni tavsiya qilish mumkin.

So'zlarning funksiya formulasi matn bilan bog'liqlikda tuziladi. Buning uchun ma'lum bir so'zning matnda boshqa so'zlar bilan aloqasi, uning boshqa so'zlar bilan ma'no va shakl jihatidan semantik yo morfologik belgilariga ko'ra mosligi aniqlanishi lozim. Shundagina ushbu so'zda funksiya aniqlangan hisoblanadi va uning funksiya formulasini tuzish mumkin bo'ladi. Bunda biror so'zning boshqa so'zga bog'liqligini ta'kidlash uchun xuddi matematikadagidek «y» va «x» alomatlaridan foydalaniladi.

Bir so'zning matnlarda bir nechta ma'noda kelishi uning **ko'p ma'noli so'z** ekanligidan darak beradi. Bunday so'z o'z ma'nosidan tashqari ko'chma ma'noda kelishi bilan e'tiborni tortadi. So'zni matn ichidagina

qanday ma'noda kelganligini aniqlash mumkin. Bunda «y» alomati o'z ma'nosidan tashqari ko'chma ma'noga ega so'zni bildirib kelsa, «y(x)» alomati o'sha so'zning ko'chma ma'nolarini topishga ishora qiladi. Demak, «y» – o'z ma'nosidan tashqari ko'chma ma'noli so'z sifatida matn bilan bog'liq funksiyaga egaligi ravshanlashadi. Masalan, «ko'z» so'zining «y» tomoni uning qarash faoliyati funksiyasini bajarishida kuzatilsa, uning «x» tomoni matnda boshqa so'zlar bilan munosabatda qaysi funksiyada kelishi bilan belgilanadi. Bunda «x» noma'lumlikka ishora qilishi bois so'zning ham «x» tomonini, ya'ni uning qaysi ma'noda qo'llanganligini aniqlashga undaydi. Shundan kelib chiqib, «ko'z» so'zining funksiya formulasini quyidagicha tuzish mumkin:

$$L - ko'z (y) = 5x$$

Bunda «L-ko'z» belgisi «ko'z leksemasi» tushunchasini bildirsa, «5x» ko'z leksemasining beshta ko'chma ma'nosi yashirin ekanligiga ishora qiladi.

insonning ko'rish organi	ko'z	uzukning ko'zi
		taxtaning ko'zi
		derazaning ko'zi
		buloqning ko'zi
		ishning ko'zi

Ona tili darslarida o'quvchilarning topqirligi va qiziquvchanligini oshirish, mashg'ulot davomida fanlararo bog'lanishga erishish maqsadida leksikologiya bo'limiga oid «So'zlarning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlari» mavzusini o'tish jarayonida xuddi yuqorida ko'rsatilgan shakldagi funksiya formulalaridan foydalanishni tavsiya qilish mumkin. Masalan:

$$L - eshik (y) = 1x$$

$$L - osh (y) = 1x$$

$$L - etak (y) = 2x$$

$$L - yoqa (y) = 2x$$

$$L - quloq (y) = 4x$$

$$L - og'iz (y) = 4x$$

Agar ko'p ma'noli so'zlar zanjiridagi o'z ma'noli so'zni «y» belgisi bilan, uning ko'chma ma'nolarini esa «x» belgisi bilan belgilasak, ma'nodosh (sinonim) so'zlarni «s», shakldosh (omonim) so'zlarni «o» ko'rsatkichlari bilan belgilasa bo'ladi.

$$\text{Masalan: } ot (o) = 4x = 3 (3+1)$$

Bu funksiya formulasi omonimlik (shakldoshlik) xususiyatiga ega bo'lgan «ot» so'ziga tegishli. Shuning uchun formulada ot so'zidan so'ng qavs ichida «o» ko'rsatkichi berilib, undan keyin uning uchta «x» – yashirin ma'nosi borligi qayd etilmoqda. Tenglama davomida to'rt dan keyingi «x» o'rniga (3+1) ishorasining

yoziqlishi orqali o'quvchiga «ot» so'zidan uchtasi bir xil so'z turkumiga, yana biri boshqa so'z turkumiga aloqadorligi eslatiladi. Shu tenglama asosida o'quvchi «ot» so'zining shakldosh (omonim) so'z sifatida to'rtta alohida lug'aviy birlik ekanligini, ulardan uchtasi ot so'z turkumiga oid bo'lib, «ot» – «ism», «ot» – «hayvon», «ot» – «so'z turkumlari»dan birining nomi ma'nolarini, boshqasi esa fe'l so'z turkumiga tegishli bo'lib, «harakat» tushunchasini anglatishini yodga oladi.

Ona tili darslarida o'quvchilarni shakldosh so'zlarga oid quyidagi funksiya formulalarini yechishga undash mumkin:

$$\text{yuz (o)} = 2x = 2 (1+1)$$

$$\text{tut (o)} = 2x = 2 (1+1)$$

$$\text{tik (o)} = 3x = 3 (2+1)$$

$$\text{tugma (o)} = 2x = 2 (1+1)$$

$$\text{uch (o)} = 3x = 3 (1+1+1)$$

$$\text{to'r (o)} = 3x = 3$$

$$\text{burun (o)} = 3x = 3 (2+1)$$

Quyidagi funksiya formulasi esa sinonimlik (ma'nodoshlik) xususiyatiga ega bo'lgan «yuz» so'ziga tegishli:

$$\text{yuz (s)} = s (8) = s (4 \times 2)$$

Ma'lumki, yoziqlishi har xil, lekin ma'nosi bir xil bo'lgan so'zlarga ma'nodosh (sinonim) so'zlar deyiladi. Ular hamisha sinonimik qator hosil qiladi va bu qatorda uslubiy betaraf so'z dominanta hisoblanadi. Qatordagi boshqa so'zlar esa yo uslubiy, yo ijobiy-salbiy belgisi, yo tarixiylik jihatidan o'ziga xoslik kasb etadi. Shundan kelib chiqib, sinonimlik xususiyatiga ega bo'lgan «s (8)» belgili «yuz» so'zini sakkizta ma'nodoshidan to'rttasi («chehra, jamol, oraz, ruxsor») badiiy uslubga daxldorligi, yana to'rttasi («aft, bet, bashara, turq») salbiy ma'noga egaligi tufayli to'rtning ikkiga ko'paytmasi ko'rinishidagi s (4x2) funksiya formulasi bilan ifodalash mumkin.

O'quvchilar e'tiboriga ma'nodosh so'zlarga oid quyidagi funksiya formulalari tavsiya qilinadi:

$$\text{lab (s)} = s (3)$$

$$\text{yugurmoq (s)} = s (3)$$

$$\text{vatan (s)} = s (4)$$

$$\text{quyosh (s)} = s (5)$$

$$\text{oy (s)} = s (5)$$

$$\text{odam (s)} = s (5)$$

$$\text{dunyo (s)} = s (6)$$

$$\text{oz (s)} = s (6)$$

$$\text{bir (s)} = s (6)$$

$$\text{orzu (s)} = s (7)$$

$$\text{chiroyli (s)} = s (9)$$

O'quvchilardan omonim, sinonim va ko'p ma'noli so'zlarni quyidagi ko'rinishda funksiya jadvaliga joylashtirishlarini talab qilish ham mumkin. Bunda o'quvchilar jadvalning boshidan oxiriga so'zlarni ma'nosining miqdori oshib borishiga qarab joylashtirishlari lozim. Jumladan, yuqorida funksiya formulalari tavsiya qilingan ma'nodosh so'zlarning funksiya jadvali quyidagicha tuziladi:

y – so'z	lab	yugurmoq	vatan	quyosh	oy	odam	dunyo	oz	bir	orzu	chiroyli
x (ma'nodoshlari)	3	3	4	5	5	5	6	6	6	7	9

Xullas, matematika faniga aloqador tushunchalar asosida til hodisalarini o'rgatish mumkin. Bu bilan o'quvchilarning muammolarga tez va oson, aniq yechim topa olish qobiliyati rivojlantiriladi.

Feruza MUHAMEDOVA,

Toshkent shahar pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti «Til va adabiyot kafedrasini» katta o'qituvchisi

DARSLARDA ZAMONAVIY METODLARDAN FOYDALANISH

Ta'lim jarayonida zamonaviy metodlardan foydalanish o'quvchi-talabalarining mantiqiy, tanqidiy, mustaqil fikrlash qobiliyatini shakllantirishda yaxshi samara beradi. Mazkur metodlar tarbiyaviy xarakterdagi bir qator vazifalarni amalga oshirish imkonini ham beradi:

- o'z faoliyati natijalariga mas'ullik va qiziqish uyg'otadi;
- o'z g'alar fikriga hurmat;
- jamoa bilan ishlash mahorati;
- faollik;
- ishga ijodiy yondashish;

- imkoniyatlarini ko'rsata bilish;
- «men»ligini ifodalay olish va hokazolar.

Zamonaviy metodlardan «**Skarabey**» texnologiyasi o'quvchilarda mantiqiy fikrlash va xotirani rivojlantirishga imkoniyat yaratadi. Bu texnologiyaga «Sinkveyn», «Venn» diagrammalarini misol keltirish mumkin.

«**Sinkveyn**» – axborotlarni qisqacha bayon qiluvchi va tasavvurlarni bir necha so'zlar vositasida izohlovchi pedagogik texnologiyalardan biri bo'lib, besh qatordan iborat bo'ladi. Uni yozib chiqish qoidasi quyidagicha:

1. Ot so'z turkumiga oid bitta so'z`.
2. Sifat so'z turkumiga oid ikkita so'z.
3. Fe'l so'z turkumiga oid uchta so'z.
4. Gap. Yuqoridagi so'zlar yordamida gap tuzish.
5. Yakuniy so'z yoki sinonim (birinchi qatordagi so'z asosida).

Masalan:

(Davomi 19-betda)

Zebo SAIDAHMEDOVA,
Respublika ixtisoslashtirilgan musiqa va san'at akademik litseyi
ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

ONA TILI DARSLARIDA ILMY-IJODIY INSHOLAR

Ma'lumki, insho – o'rganiladigan fan asoslarini o'zlashtirish jarayonida o'quvchida mustaqil fikrlash malakasini shakllantirishning asosiy vositalaridan hisoblanadi. *Insho* so'zi arabchadan olingan bo'lib, *tashkil etish; yaratish, qurish, barpo qilish; ijod, bayon; tahrir* degan ma'nolarni anglatadi. Insho – mavzuni o'quvchi mustaqil yoritadigan yozma ish turlaridan biri. Ona tili va adabiyot darslarida ta'limiy hamda nazorat maqsadlarida umumiy ta'lim maktablari, akademik litsey va kasb-hunar kollejarining barcha bosqichlarida o'tkaziladi. Insholarning o'quvchilar guruhi bilan birgalikda yoziladigan va har bir o'quvchi mustaqil bajaradigan turlari ham bor. Insho o'qituvchi tomonidan o'tilgan biror mavzu yoki erkin mavzuda bo'lishi mumkin. Insho o'quvchilar badiiy adabiyotni to'g'ri idrok etishlariga, fikrni ixcham, mantiqiy ifodalashlariga, ularning yozuv savodi o'sishiga yordam beradi. Quyida berilgan insholar ilmiy-ijodiy insho namunalaridan bo'lib, ularni tilshunoslikning biror bir bo'limi o'rganilganidan so'ng yozdirish maqsadga muvofiqdir.

Ilmiy-ijodiy insho

Gap podsholigi

Yaqin o'tgan zamonda, **Grammatika** tomonida **Sintaksis** uyushmasiga a'zo bo'lgan **So'z birikmasi** va **Gap podsholigi** bor ekan. Gap podsholigi bir necha satrap(hudud)liklardan iborat ekan. Bular poytaxtga yaqin **Ega** va **Kesim satrapligi** va ikkinchi darajali **To'ldiruvchi, Aniqlovchi** va **Hol satrapliklaridir**. Bu podsholikda devon **So'roq, Grammatik ko'rsatkich** va **Tartib devonlariga** bo'linar ekan. Mazkur devonlarning asosiy vazifasi tasarrufidagilarni qaysi satraplikda faoliyat ko'rsatayotganliklari haqida qiroлга ma'lumot yetkazib berish ekan.

Turishidan aniqlab bo'lmaydiganlarni so'roq qilib yoki boshqa qo'shimcha «vositalar» qo'llab aniqlashga to'g'ri keladi. Ana shunday ayyorlarni **Test shaharchasida** juda ko'plab uchratish mumkin. Shu sababli bu shaharcha qattiq nazorat ostiga olingan, chunki bu yer barcha yo'llar tutashgan xizmat ko'rsatish markazi-da! Podsholikda **Ega satrapligi** barcha «siyosiy» ishlarni boshqaradi. **Kesim satrapligi** esa iqtisodiy muammolar bilan band. Podsholikda «Iqtisodiyotning siyosatdan ustuvorligi» shioriga katta e'tibor berilgan holda hukumatdagi hech bir jarayon **Kesimning** ishtirokisiz hal qilinishi mumkin emas. Siyosiy sohada, albatta, aniqlik bo'lmasa qiyin, shuning uchun **Aniqlovchi satrapi Ega satrapi** ishlariga aniqlik kiritib turadi. **To'ldiruvchi satrapi Kesim satrapiga** byudjeti to'lmay qolgan paytda yordam bersa, **Hol talab** va taklifning qay holatda ekanligi va qayerda faoliyat ko'rsatishiga ko'maklashadi. Ushbu

satrapliklar bir-biriga shunday chambarchas bog'lanib qolgan-ki, ularni bir-birlaridan ikki dunyoda ham ajratib bo'lmasa kerak...

Ot so'z turkumi bo'yicha ilmiy insho

Ot so'z turkumi o'tib bo'lingach, bizga uy vazifasi qilib insho yozib kelish topshirildi. Insho yozish niyatida qo'limga qalam olib xayolot olami uzra sayr qila boshladim. Shunda birdan oldimdan bitta katta bino chiqib qoldi. Qanday bino ekanligini bilish uchun ichkariga kirdim. U erda litsey direktori **Atoqlibek Aniqovich** va uning yordamchisi **Mavhumxonlarni** uchratib qoldim. Ular bilan yaqindan tanishish niyatida o'z litseylari haqida gapirib berishlarini so'radim. Shunda **Atoqlibek** litsey mashhur tumanlardan birida joylashgani, unda turli xil yo'nalishdagi sinflar borligi, bu dargohda taniqli o'qituvchilar faoliyat ko'rsatishini gapira ketdi. **Mavhumxon** esa menga bu **Morfologiya** tumanining **Mustaqil so'z turkumi** nomli **Ot** litseyi ekanini, uning **egalik, kelishik** va **son shakllari** bo'yicha ixtisoslashgan sinflari borligini aytib berdi. Keyin biz **Ot** litseyining **egalik shakllari** bo'yicha ixtisoslashgan sinfini ko'rgani bordik. U yerda bahslashayotgan uch o'quvchini uchratdik. Men **Mavhumxon**dan ularning ismini so'radim. Shunda **I Shaxsbek, II Shaxsjon, III Shaxsxon** ekanliklarini aytdi. Biz kirganimizda ular topib olingan ruchka kimniki ekanligini aniqlashayotgan ekan. **I Shaxsbek** ayyorlik bilan: «Bu mening ruchkam!» – desa, **II Shaxsjon III Shaxsxonga** qarab: «Bu sening ruchkam!» – deydi. **III Shaxsxon** esa **I Shaxsbekni** ko'rsatib: «Bu uning ruchkasi!» – deb rosa talashishdi. Biz esa ularning bahsiga aralashmay, ikkinchi sinf tomon yo'l oldik. Bu sinf kelishik shakllariga ixtisoslashgan ekan. Sinfda o'z kuchini ko'rsatib qatorning boshida gerdayib turgan **Kelishikbek**, mahmadona **Qaratqichxon**, tush ko'rishni yaxshi ko'radigan **Tushumxon**, og'ir-bosiq **Jo'nalishbek**, o'rniga yotishni yaxshi ko'radigan va shu paytni kutadigan **O'rin-paytxon**, hadeb darsdan chiqib ketaveradigan **Chiqishbeklar** turishardi. Ularning yonida esa doim o'zlari bilan yuradigan sevimli kitoblari ham bor ekan. Kitoblarining nomini so'radim. Shunda **Bosh kelishikbek**: «Meni kitob o'qishga tobim yo'q», – dedi-yu, indamay ketib qoldi. Shunda kitoblarining nomini **Mavhumxon** aytib berdi. Kelishiklar kitoblarining nomlari juda ajoyib! «-**Ning**», «-**Ni**», «-**Ga**», «-**Da**», «-**Dan**». Keyin biz uchinchi sinf o'quvchilari bilan tanishish niyatida yuqoriga ko'tarildik. Yo'l-yo'lakay **Mavhumxon** menga bir voqeani gapirib berdi. Bir kuni **Atoqlibek** zarur ish yuzasidan oldiga **Tushumxon** bilan **Qaratqichxonni** chaqirtiribdi. Ular esa bu chaqiruvdan qo'rqib ketganlaridan **belgisizlanib** o'z kitoblarisiz direktor bilan gaplashishgan ekan. Hatto bu hol **O'rin-paytxon**

bilan ham sodir bo'lgan ekan. Gaplashib yurib, qanday qilib **Son shakllari** guruhiga kelib qolganligimizni bilmay qolibmiz.

Bu sinfning nomi ko'plik bo'lib, ularning sinf rahbari - **LAR XONIM** ekan. Biz kirgan vaqtimizda u o'quvchilari bilan sayohatga borish haqida gaplashayotgan ekan. Shunda **Hurmatxon Chama-taxminxon**dan dadamlar soat nechada olib borishlarini so'rganlarida, **Chama-taxminxon**: «Menimcha, soat o'n ikkilarda», – deb javob berdi. Shu payt orqa partaga boshini qo'yib yotgan **Kuchaytirishbek**: «Boshlarim og'rib ketyapti, bora olmaydiganga o'xshayman!» – deb qoldi. «Alpomishlardek pahlavon bola edingku!» – deb qolsa bo'ladimi, **O'xshatishxon**. Shunda **Kesatishxon**: «O'zlariram kasal bo'lar ekanlar-u!» – deb kinoya qila ketdi. **Mensimasxon** chetroqda turib:

Foydalanilgan adabiyotlar:

O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildli. T.: «O'zME» Davlat ilmiy nashriyoti, 2006. 221-bet.

O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. 4-jild. T.: «O'zME» Davlat ilmiy nashriyoti, 2002. 196-bet.

«Senlarga necha marotaba aytdim, muzqaymoq yemalaring, deb! Mana endi kasal bo'lib o'tiribsizlar-a!» – deya gapga qo'shilib qo'ydi.

Shu payt **Mavhumxon** oldiga **Sanalmaydiganxon** kelib, **Mavhumxonni Atoqlibek Aniqovich** chaqirayotganini va bu chaqiruvning boisi **Ot litseyiga Sanalmaydiganxonning singlisi Juftlixonni** ishga olish yuzasidan ekanligi va zudlik bilan borishi kerakligini aytdi. **Mavhumxon** o'z uzrini aytib, men bilan xayrlashdi. **Ot litseyidan** ajoyib xotiralar bilan qaytdim.

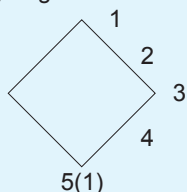
Yuqorida sizning hukmingizga havola qilingan insho namunalari o'z ish faoliyatimda tajribadan o'tgan bo'lib, o'quvchilarning tilshunoslik materiallarini puxta o'zlashtirish hamda ularda ilmiy-ijodiy insholarni yoza olish ko'nikmalarini shakllantirishga zamin hozirlaydi.

(Davomi. Boshi 17-betda)

DARSLARDA ZAMONAVIY METODLARDAN FOYDALANISH

1. Kumush.
2. Latofatli, zehnl.
3. Sevd, sevidi, jabrlandi.
4. Latofatli Kumush Otabekni chin yurakdan sevd.
5. Sevimli yor (Oltinbibi, Tuproq-bibi, Marg'ilon go'zali, kundosh, ona, kelin kabi so'zlardan birini ham keltirish mumkin).

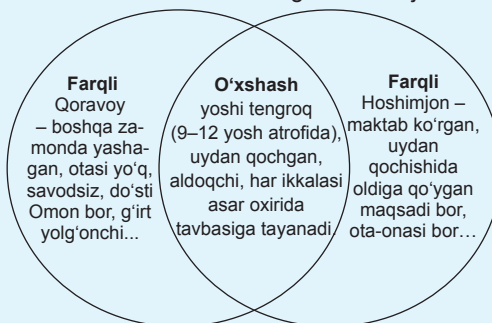
«Sinkveyn» diagrammasini chizmada quyidagicha ifodalash mumkin:

«Venn» diagrammasida esa mavzudagi ikkita asosiy tayanch so'z tanlab olinib, ularning bir-biriga o'xshash va farqli jihatlari topiladi. Bu texnologiyada ikki predmet (olma–anor, qalam–daftar, osmon–yer kabi so'zlarni olish mumkin), ikki asar qahramoni (Qoravoy–Hoshimjon, Farhod–Majnun kabi), ikki ijodkor (H.Olimjon–M.Yusuf, Nodira–Zulfiya kabi), ikki asar («O'tkan kunlar»–«Mehrobdan chayon» kabi) olinib, avval umumiy, o'xshash tomonlari belgilanadi, so'ngra har birining faqat o'zigagina xos bo'lgan jihatlari sanaladi.

Masalan, Qoravoy–Hoshimjon obrazlari diagrammasi. Bunda o'zaro

kesishgan ikki doira chizib olinadi. Doiralarning chap tomoniga faqat Qoravoy obraziga xos, o'ng tomoniga esa faqat Hoshimjonga xos jihatlari yoziladi. Doiralari kesishgan joydagi bo'limda esa ikkala obrazning o'xshash jihatlari ko'rsatiladi.

Shuningdek, «Mini test», «Blits-so'rov», «Blits-testlar», «Kichik guruhlarda ishlash», «Muammoli vaziyatni o'rganish», «Test-ekspress», «Debatlar», «Rezume» texnologiyalari kabi o'nlab zamonaviy metodlarni misol tariqasida keltirish mumkin.

«Rezume» texnologiyasi murakkab va ko'p tarmoqli, imkon qadar muammoli mavzularni o'rganishga qaratilgan. Texnologiyaning mohiyati shundan iboratki, bunda bir yo'la mavzuning turli jihatlari bo'yicha axborot beriladi va har biri alohida nuqtalarda muhokama etiladi.

Masalan: asar qahramonlarining ijobiy va salbiy tomonlari, fazilat va kamchiliklari belgilanadi.

«O'tkan kunlar» asarining qahramonlari					
Yusufbek hoji		Mirzakarim qutidor		Homid	
fazilati	kamchiligi	fazilati	kamchiligi	fazilati	kamchiligi

Xulosa. Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib yakun yasaladi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, o'quv jarayonida zamonaviy interfaol metodlardan foydalanish o'quvchilarning mavzuni oson o'zlashtirishlariga yordam beradi, dars sifati va pedagogning kasbiy mahoratini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

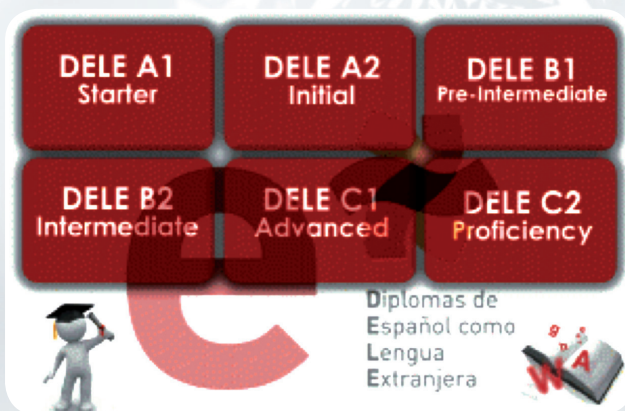
Dilrabo BAHRONOVA,
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti,
ispan filologiyasi fakulteti katta o'qituvchisi

STANDARTLASHTIRILGAN CHET TILI IMTIHONLARI

unga tayyorlanishning usullaridan boxabarmisiz?

Til o'rganuvchilar biror bir tilni muayyan darajada o'rganishsa, o'z bilimlarini qaysi bosqichda ekanligini sinab ko'rishga ehtiyoj sezishlari tabiiy. Ma'lumki, keyingi yillarda yurtimizda ham standartlashtirilgan chet tili imtihonlarida (IELTS, TOEFL, GMAT va boshqalar) aynan shu maqsadda o'z bilimlarini sinab ko'rayotgan yoshlar juda ko'pchilikni tashkil qilmoqda. Xorijiy tillarda ravon gapirayotgan yoshlarimiz ko'payib borayotganligi tilga berilayotgan e'tiborning nechog'li darajada ekanligini bildiradi. Xususan, Prezidentimiz Islom Karimovning «Chet tillarni o'rgatish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori buning yaqqol tasdig'idir.

IELTS ni ingliz tilini o'rganuvchilar juda yaxshi tushunishadi, ko'pchilikka u yoki bu darajada ma'lum. Biroq, **D.E.L.E** (Diplomas de Español como Lengua Extranjera) so'zi tor doiraga, ya'ni mutaxassislarga tanish bo'lib, bu ispan tilining xalqaro standartlashtirilgan imtihon olinishining nomlanishidir. Bugungi kunda DELE sertifikatlari yuzdan ortiq dunyoning rivojlangan davlatlari o'quv dargohlari, muassasalari tomonidan tan olingan. DELE Cervantes instituti tomonidan beriladi va u qiyinchilik darajasi bo'yicha uch bosqichga bo'linadi:

1) Diploma de Español. Nivel Inicial (boshlang'ish daraja).

2) Diploma de Español. Nivel Intermedio (o'rta daraja).

3) Diploma de Español. Nivel Superior (oliy daraja).

DELE standartlashtirilgan imtihonlarida ham IELTSdagi kabi barcha til malakalari: o'qish, yozish, tinglab tushunish, og'zaki nutq hamda grammatik bilim va lug'at boyligi yetakchi til sohibi bo'lgan mutaxassislar tomonidan tekshirib ko'riladi. DELE sertifikatlarining yana bir ahamiyatli tomoni shundaki, uning muddatsiz berilishidir. Holbuki, IELTS sertifikatlarini ikki yildan so'ng amal qilish muddati tugaydi.

Qaysi tilda bo'lmasin, sertifikatni qo'lga kiritishni niyat qilgan o'quvchi bu yo'lda o'qib izlanishi darkor. Shu jumladan, idiomalarni o'rganish ham sertifikatni u yoki bu darajasini egallashda muhim ahamiyatga ega. Bunday idiomali mashqlardan darslar davomida foydalanish e'tibordan holi emas. Chet tilini o'rganuvchi guruhlarda, odatda, 10–15 tacha talabalar ta'lim olishadi. «Aqliy hujum» texnologiyasidan foydalangan holda, talabalarni ikki guruhga bo'lib iborali mashqlarni tarqatma material tarzida berish mumkin. Masalan:

Ejercicio 1. Rellenar los huecos con la frase adecuada.¹

Hace tres días pasé la noche

- a) en blanco;
- b) en negro;
- c) débil;
- d) en amarillo.

Bunday testlar ispan tilini chuqurroq bilmagan talabaga qiyinchilik tug'dirishi mumkin. Javobini topish uchun ispancha iboralarni ko'zdan kechirishga to'g'ri keladi. Ispan tilining izohli lug'atida² *pasar la noche en blanco* idiomatik birikmasiga ta'rif berilgan. O'zbek tiliga bu ibora *kechasi uxlamasdan chiqmoq* mazmunida tarjima qilinadi. Demak, bu mashqda a) javob to'g'ri keladi va bu gap o'zbek tilida *uch kun uxlo olmay chiqdim* ma'nosini beradi. O'zbek tilidagi *nina (tikan) ustida yotgandek bo'lmoq* iborasiga

taqqoslash ham bunday iboralarni esda qolishiga yordam beradi.

Ejercicio 2. Rellenar los huecos con la frase adecuada.

– Porqué no quieres trabajar en el extranjero?

– No quiero, por que dicen que más vale pájaro en mano que

a) ciento volando;

b) vuelaban en el aire;

c) vola al alrededor.

Bu testda to'g'ri jumlaning tanlash ispan tilini yaxshi biluvchi talabalarga qiyin emas. Ispancha-ruscha frazeologik lug'atda³ *más vale pájaro en mano que ciento volando* iborasi ma'nolari ochib berilgan. Buni o'zbek tiliga osmonda uchgan yuzta qushdan ko'ra, qo'lda o'tirgan bitta qush yaxshiroq mazmunida tarjima qilish mumkin. Yuqoridagi dialogda bu ibora chet elda ishlayman deb, bor ishimdan ham ayrilib qolmay ma'nosini anglatib kelmoqda.

Dars davomida tarqatma materiallar yig'ib olingach, talabalardan tarjima qilingan iboralarni xotirada tiklab, daftarga yozishlari so'raladi. Qaysi guruh talabalari birinchi va xatosiz yozib tugatishsa, o'qituvchi tomonidan rag'batlantirib boriladi. Amaliyotda bu usuldan foydalanish yaxshi natijalarga olib kelmoqda.

Ispan adiblarining asarlaridan ham iborali parchalarni talabalarga mustaqil ish sifatida yakka yoki guruhlariga bo'lib tarjima qilishni topshirish mumkin. Bu usulning oson tomoni shuki, matn konteksti orqali ham berilgan iboralar mazmunini bilib olish mumkin: «... Las nuevas generaciones van despabilado, María, convencete, **no son tan pavas como nosotras**, ellas van derechas a lo practico y saben que junto a un licenciado, a mas de pasar hambre, van a aburrirse como hongos». ⁴ (Yangi avlod paydo bo'lmoqda, uyg'onsang-chi, Mariya, ular bizdek tovuqmiya emaslar, advokat bilan maslahatlashib o'z haq-huquqlarini yaxshi biladilar, och qolsalar ham qo'ziqorindek bir joydan qimirlamaydilar.)⁵ Yuqorida berilgan parchadagi *ser un pavo(a)* iborasini o'zbek tilida ham chiroyli muqobili bor,

ispan tilida pavo (kurka), o'zbek tilida esa tovuq zoonimlari ibora yasab kelmoqda.

Tinglab tushunish darslarida ham talabalarga iborali matnlarni eshittirib borish zarur. Chunki ularni eshitib tushuna olishlik juda muhimdir. Ko'p talabalar standartlashtirilgan chet tili imtihonlarida aynan shu borada ko'p adashadilar.

Uyga vazifa tariqasida esa quyidagicha jadvallardan foydalanib, o'rganayotgan tilda gazeta, jurnal, badiiy adabiyot yoki internet saytlardan misollar topib kelishni talabalarga topshirish mumkin:

№	O'zbekcha ⁶	Español	Français	Русский
O'zbekcha	It mushuk bo'lib yashamoq	Vivir como gato y perro	Vivre comme chat et chien	Жить как кошка с собакой
Español	It mushuk bo'lib yashamoq	Vivir como gato y perro	Vivre comme chat et chien	Жить как кошка с собакой
Français	Bir-birini it mushuk kabi tushunmoq	Entenderse como el gato con el perro	S'entendre comme chien et chat	Уживаться друг с другом как кошка с собакой
Русский	It mushuk bo'lib yashamoq	Vivir como gato y perro	Vivre comme chat et chien	Жить как кошка с собакой

Yuqoridagi jadvalda *it-mushuk bo'lib yashamoq* iborasi to'rt tilda asli va tarjimasini berilgan bo'lib, bir iborani boshqa tillarga solishtirib o'rganish mumkin. Bunda *it-mushuk bo'lib yashamoq* iborasini keltirilgan tillarda deyarli bir xil ekanligini sezish o'quvchiga qiyin emas. Bunday misollarni ko'plab keltirish mumkin. Biroq, eng avvalo, talabalarda til o'rganishga bo'lgan qiziqishni kuchaytirish muhimdir. Shundagina standartlashtirilgan chet tili imtihonlarida u xoh DELE, xoh IELTS bo'lsin, o'quvchi-yoshlar yuqori natijalarni qo'lga kiritishlari shubhasizdir.

¹Tarjimasi: nuqtalar urniga mos jumlaning tanlab qiyin (tarjimalar maqola muallifiniki).

²Diccionario de la lengua española./ Real Academia Española. Edición 21. Madrid, 1992, p.1540.

³Diccionario fraseologico español-ruso./ Moscú, editorial «Russki yazik», 1985, p.470.

⁴DELIBES, M.: Cinco horas con Mario, Editorial Progreso, Moscú, 1979, p.200.

⁵Tarjima maqola muallifiga tegishli.

⁶<http://polyidioms.narod.ru/index/0-70>.

КЕЛИНГ, ИНГЛИЗ ТИЛИНИ ЎРГАНАМИЗ!

LESSON 17 OBJECTS (Предметлар)

Эслатма: Хурматли журналхонлар! Журналнинг аввалги сонларида инглиз тилини ўрганиш юзасидан Сизнинг эътиборингизга ҳавола этилган дарсларда муҳим грамматик маълумотлар ҳақида сўз юритган эдик. Қуйида келтирилаётган материалларни тушуниш ҳамда янги грамматик маълумотларни изчил ўрганиб бориш учун уларни мунтазам такрорлаб боришингизни, шунингдек, айрим нотаниш сўзларнинг маъносини билиб олиш учун ёнингизда доим бирор лугат бўлишини тавсия этамиз.

1a Read the new words and match them with the pictures.

Objects (narsalar)

camera [ˈkæmərə], encyclopedia [ˌɪnˌsaɪkləˈpiːdiə], magazine [ˌmæɡəˈziːn], map [mæp], newspaper [ˈnjuːspɛɪpə], pencil [ˈpensl], photo [ˈfəʊtəʊ], piece of paper [ˈpiːsəvˌpeɪpə], rubber [ˈrʌbə], watch [wɒtʃ]

1b Work in pairs. Say the words in 1a in Uzbek. Listen and repeat.

2a Read the grammar rules with your partner. Listen and repeat the examples.

Грамматик маълумотлар

Кўрсатиш олмошлари — these va those

«These» кўрсатиш олмоши сўзловчи яқинида турган кўпликдаги нарсаларни, «those» кўрсатиш олмоши эса сўзловчидан узоқроқда турган кўпликдаги нарсаларни кўрсатиб, айтиш учун ишлатилади. «These» ўзбек тилига «(мана) булар» деб, «those» эса «(ана) улар» деб таржима қилинади.

Масалан: these photos — (мана) бу фотосуратлар
those pencils — (ана) у қаламлар

2b Read and translate.

- 1 Look at these photos. They're great.
- 2 Rahima? Pass those pencils, please.
- 3 What? These pencils?
- 4 These magazines are really good!
- 5 Where are those maps of Tashkent?

3a Read the grammar rules with your partner.

Грамматик маълумотлар

Otlarda son

Олдинги дарсларда (12, 14 дарсларда) от ва бу мавзуга оид айрим маълумотлар ҳақида тўхталган эдик. Бу дарсада эса отларнинг кўплигини яшаш қоидалари ҳақида маълумот берамиз.

Отлар кўплик ва birlik сонда тусланади. Инглиз тилида отларда кўплик сонни ҳосил қилиш учун уларнинг охирига «-s» ёки «-es» қўшимчаси қўшилади (қуйидаги жадвалга қаранг). Ўзбек тилида отларнинг кўплигини яшаш учун эса уларга «-лар» қўшимчаси қўшилади. Масалан: pencil – pencils; book – books; box – boxes

Жадвалда кўришиб турганидек, «k, p, t» жарангсиз ундошлари ҳамда «b, d, g, l, m, n, r, v, w» жарангли ундошлари билан туговчи отларда кўплик сон ҳосил қилиш учун уларга «-s» қўшимчаси қўшилади, аммо уларнинг талаффузи бошқача бўлади — биттасида [s], бошқасида эса [z].

«s», «ss», «x», «sh», «ch» ҳарф бирикмалари билан туговчи отларда кўплик ҳосил қилиш учун эса уларга «-es» қўшимчаси қўшилади. Талаффузи эса [ɪz] бўлади ва ҳ.к.

Қолган ўзгаришларни жадвалдан кўриш мумкин.

3b Look at the table with your partner. Read, listen and repeat.

	Кўплик ясовчи кўшимча	Кўшимча талаффузи	Мисоллар
1) k, p, t дан кейин	-s	[s]	desk – desks cap – caps
2) b, d, g, l, m, n, r, v, w дан кейин	-s	[z]	pen – pens bag – bags bed – beds
3) унлилардан кейин		[z]	boy – boys
4) -ss, -sh, -ch, -x, -tch дан кейин	-es	[ɪz]	class – classes dish – dishes bench – benches box – boxes watch – watches
5) -se, -ce, -ze, -ge, -o дан кейин	-s	[ɪz]	horse – horses race – races size – sizes page – pages
	-es	[z]	mosquito – mosquitoes

6) -f, -fe дан кейин	-es	[vz]	leaf – leaves wolf – wolves shelf – shelves
7) ундош + у дан кейин	-ies	[iz]	dictionary – dictionaries story – stories

4 Look at the examples with your partner. Read, listen and repeat.

This photo is **great**. It is a **great** photo.

These magazines are **good**. They are **good** magazines.

Ёдда тутинг! Сифатлар отларнинг бирлик ёки кўп-лигига қараб ўзгармайди. Улар ҳар доим бирлик каби-дир.

5a Write the plurals.

Example: *this book — these books*

1 this book	5 this chair
2 that watch	6 that clock
3 this dictionary	7 this map
4 this shelf	8 that box

5b Write plural sentences.

Example:

blue pen – These pens are blue. These are blue pens.

blue pen, good dictionary, red pencil, new watch, old map, interesting magazine

6 Complete the dialogues with *these* or *those*.

A: Pass me _____ dictionaries, please.

B: _____ dictionaries?

A: Yes, _____.

B: _____ maps are good.

A: _____ maps on the wall?

B: No, _____ on the desk.

7 Work in pairs. Look at the dialogues in Exercise 6. Act the dialogues. Use these words: pens, magazines, books, pencils

8 Work in pairs. Choose an object in your classroom. Take turns to say the first letter. Your partner guesses the object.

Example:

A: *b*

B: *Box?*

A: *No.*

B: *Board?*

A: *Yes!*

Қўшимча грамматик машқлар

Plurals

1 Write the plurals.

1 pencil — <i>pencils</i>	7 family —
2 poster —	8 watch —
3 magazine —	9 student —
4 dictionary —	10 actress —
5 shelf —	11 wife —
6 box —	12 city —

What are these/those?

2 Work in pairs. Ask about things in the classroom and answer.

Example:

A: *What are these?*

B: *They're magazines.*

A: *What are those?*

B: *Those are shelves.*

to be, these/those + plural nouns

3 Write these sentences in the plural.

Example:

This book is interesting. *These books are interesting.*

1 That poster is great!

2 What's this? It's a magazine.

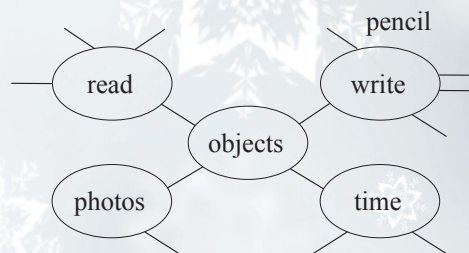
3 What's that? It's a graph.

4 Look at this dictionary.

5 Pass me that box, please.

4 Write the words in the correct part of the diagram.

pencil, encyclopedia, pen, camera, watch, piece of paper, newspaper, rubber, magazine, clock

5 Answer the questions with true answers in your notebook.

1 What have you got in your bag?

2 What have you got in your classroom?

3 What have you got on your desk?

4 What have you got on the wall?

Questions and answers

6 Match the questions (1-4) with the answers (a-d).

1 How do you spell 'pencil'?

2 What's this in English?

3 Who is in that photo?

4 What are those on your desk?

a) It's Zilola, my sister.

b) P - E - N - C - I - L .

c) They're maps of London.

d) It's a calculator.

7 Write these words in alphabetical order.

actor, piano, yellow, friend, read, carpet, pink, white, television, green, interesting, you, old

Example: actor, carpet, ...

Лутфулло Жўраев

ZIYOGA YO'G'RILGAN MASKAN

TA'LIMNING TAMAL TOSHI

Respublikamiz Mustaqillikka erishganidan so'ng barcha sohalarida jadal o'zgarishlar, muhim islohotlar olib borildi. Ta'lim, sog'liqni saqlash, madaniyat, qurilish, qishloq xo'jaligi sohalaridagi islohotlar buning yaqqol dalilidir. Jamiyat taraqqiyotining asosi bo'lgan kelajak avlodga, uning ta'lim-tarbiyasiga berilgan jiddiy e'tibor – ta'limning tamal toshi «Ta'lim to'g'risida»gi qonun hamda «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» qabul qilinganida ko'rinadi. Shu ma'noda iqtidorli bolalarning alohida iste'dodlarini rivojlantirish maqsadida tashkil qilingan maktab-internati va akademik litseylarning faoliyati, ayniqsa, ahamiyatli.

Mustaqillik sharofati ila 1996-yil 16-dekabrda «ZIYO» nomi bilan ish boshlagan 2-aniq va filologiya fanlariga ixtisoslashtirilgan davlat umumta'lim maktab-internati mamlakatimiz ta'lim tizimida samarali faoliyat ko'rsatayotgan muassasalardan biridir. Filologiya va aniq fanlarni chuqurlashtirib o'rgatishga ixtisoslashgan mazkur dargoh dastlab 2 ta sinf, 42 o'quvchi va 5 nafar pedagog bilan ish boshlagan bo'lsa, hozir bu yerda 12 ta sinf, 318 o'quvchi hamda 30 nafar o'qituvchi faoliyat ko'rsatadi. Ayni vaqtda mavjud muallimlarning ilmiy va kasbiy salohiyati ham takomillashib bormoqda. Jumladan, 8 nafar Xalq maorifi a'lochisi, 5 nafar oliy va 14 nafar 1-toifali o'qituvchi o'quvchilarga ta'lim-tarbiya ulashmoqdalar. Tabiiyki, darslar ilg'or innovatsion usullarni qo'llagan holda tashkil etilmoqda. Ushbu maktab-internatning pedagogik faoliyati nafaqat tuman, shu bilan birga, viloyat, respublika miqyosida ham ommalashib ulgurgan.

– 2013–2014-o'quv yilini maktab jamoasi quvonch bilan qarshi oldi. Maktab-internat binosi Davlat dasturi asosida kapital rekonstruksiya chiqarildi, zamonaviy uskunalar bilan jihozlangan 60 o'rinli yangi o'quv binosi o'quvchilar ixtiyoriga topshirildi. Shuningdek, jismonan sog'lom avlodni voyaga yetkazishga xizmat qiluvchi yangi sport zali barcha qulayliklari bilan qurib bitkazildi.

Davlatimizning yosh avlodga alohida e'tibori, yoshlar uchun yaratilgan shart-sharoitlar o'quvchilarimizni ishtiyoq bilan bilim olishga undamoqda, – deydi ona tili va adabiyot o'qituvchisi Ahmadjon Jo'rayev.

KICHIK FILOLOGIK MARKAZ

Maktab-internatda 7 nafar ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi bo'lib, ularning asosiy qismi oliy va birinchi toifali o'qituvchilardir. Jumladan, Muhabbat Toji-boyeva, Ahmadjon Jo'rayev – Xalq ta'limi a'lochisi. Ularning namunali ochiq darslari, maktab hayoti haqidagi maqolalari respublika, viloyat va tuman ommaviy axborot vositalarida yoritib boriladi. Shuningdek, maktabda turli fan to'garaklari tashkil etilgan bo'lib, unga bir qator iste'dodlar jam bo'lgan. Jumladan, «Tilshunos», «Yosh ijodkor», «Filolog», «Zakovat», «Yosh dramaturg» kabi fan to'garaklariga ijodkor yoshlar jalb qilingan. «Yosh ijodkor» to'garagi a'zosi Orif Madvaliyev, Azizbek Ermatov singari o'quvchilar o'zlarining she'riy va nasriy asarlari bilan respublika matbuotida ishtirok etib kelayotir. Shuningdek, maktab o'quvchilari Xalq ta'limi vazirligi tomonidan o'tkazib kelinayotgan «Bilimlar bellashuvi» va fan olimpiadalarida g'oliblar qatoridan joy olayotganligi quvonarli hol, albatta. Mazkur dargoh bitiruvchilari bugun Amerika, Germaniya, Daniya singari dunyoning rivojlangan davlatlarida ta'lim olgan va olmoqda.

OCHIQ ESHIKLARDAN OCHIQ SEMINARGACHA

Maktab-internatda payshanba Ochiq eshiklar kuni hisoblanadi. Shu kuni ilm dargohiga tashrif buyurgan kishi maktab hayotining barcha jabhasi – dars jarayoni, darsdan keyingi faoliyat, sport-sog'lomlashtirish ishlari, yotoqxonada faoliyati bilan tanishishi mumkin.

Haftaning har juma Ochiq seminar mashg'ulot kuni, deb e'lon qilingan. Shu sababli haftaning har jumasida belgilangan o'qituvchi o'z fanidan maktab miqyosida ochiq seminar-dars o'tadi. Seminar talablaridan biri – mashg'ulotni zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish. Bu darslar fan o'qituvchisining yangi-yangi qirralarini ochishga ko'mak bersa, yosh o'qituvchilar uchun tajriba, mahorat maktabi vazifasini o'taydi. Bunday seminarlarning «Qoidalar bahsi», «Atamalar guldastasi», «She'riy lahzalar», «Kutganlarim – olganlarim», «So'z gavharin qadab qo'ying», «Tezkor savol-javob» kabi shakllarda olib borilishi fanlarning puxta o'zlashtirilishiga omil bo'lmoqda.

NATIJALAR HAM YOMON EMAS

O'tgan davr mobaynida maktab o'quvchilari bir qancha ko'rik-tanlovlarda ishtirok etib, qator muvaffaqiyatlarga erishdi. Hammasi 1999–2000-o'quv yilidagi ilk muvaffaqiyat «Men – O'zbekiston farzandiman!» ko'rik-tanlovining viloyat bosqichi g'olibligidan boshlandi. Shundan so'ng 2001–2002-o'quv yilida mazkur maktab-internat «Yil maktabi» tanlovi respublika bosqichida 2-o'rinni egalladi. 2001–2002 hamda 2012–2013-o'quv yilida esa «O'yla, Izla, Top» teletanlovida mutloq g'oliblikni qo'lga kiritdi. «Ziyo»dagi kichik filologik markazning mehnati samarasi teletanlovning eng mas'uliyatli «Bahr-u bayt» shartida namoyon bo'ldi. Ma'lumki, o'quvchidan zukkolik, epchillik va topqirlikni talab etadigan bu so'nggi bosqichda g'olib guruhlar oliy o'rin uchun kurashishadi. Bahr-u bayt g'azal, ruboiy, tuyuq, qit'a singari mumtoz lirik she'rlar asosida kechadi. O'shanda 9-sinf o'quvchisi Gulhayo Omonova bu mas'uliyatni o'z zimmasiga olgan va Buxoroning «Peshku», Xorazmning «Yangi ariq» jamoasi sardorlari bilan bellashib, jamoasiga muhim balni olib bergan. Albatta, bu muvaffaqiyatlarning zamirida maktabdagi til va adabiyot ta'limining to'g'ri yo'lga qo'yilgani, ochiq ijodiy muhit, soha mutaxassislarining fidoyiligi-yu kasbiga sadoqati, mashaqqatli mehnati-yu zahmati yotadi. Masalan, ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi Muhabbat Toji-boyeva 2003–2004-o'quv yilida «Yil o'qituvchisi» ko'rik-tanlovining respublika bosqichida 2-o'rin, ingliz tili fani o'qituvchisi Sabo Ahmadaliyeva esa 2005–2006-o'quv yilida «Yilning eng yaxshi fan o'qituvchisi» tanlovining 1-o'rin sohibasi bo'lgan, «Xalq ta'limi a'lochisi» ko'krak nishoni bilan taqdirlangan. Ularning pedagogik faoliyati Respublika bo'yicha ommalashtirilgan.

USTOZ – RAHBAR

Maktab jamoasi bu kabi muvaffaqiyatlarga o'z-o'zidan erishgani yo'q. Bu yutuqlar boshida maktab-internatning rahbari, oliy toifali o'qituvchi Sanobar Sotvoldiyeva turadi. To'g'ri, o'qituvchi o'z fanining ustasi bo'lib, darslarni to'g'ri tashkil etishi mumkin, biroq uni yuzaga chiqarishda rahbarning e'tirofi, daldasi, ishonchi o'qituvchi muvaffaqiyatining bosh omili sanaladi. Shu ma'noda u o'z jamoasiga tajribali, fidoyi, o'z kasbining ustasi bo'lgan jonkuyar ustozlarni jamlay olgan. Buning natijasi o'laroq direktor boshchiligidagi ustozshogirdlik an'anasi yo'lga qo'yilgan. Bu ish faoliyatini endigina boshlagan yosh o'qituvchiga tajribali ustoz-o'qituvchi birlashtirilgan bo'lib, ular yosh pedagogning kamol topib borishiga ko'maklashadi. Maktab-internat endigina tashkil etilgan yillarda ona tili va adabiyot ta'limi fidoyilari Hidoyat Haydarova, Ozoda Yusupova boshlab bergan ustozshogirdlik maktabi bugun ularning izdosh shogirdlari Gulbahor Mamajonova, Zamira Temirova, Zohida Jabborova, Umida Ismoilova, Muhayyo Akbarova, Ahmadjon Jo'rayev tomonidan davom ettirib kelinayotir.

Maktab-internat bilan hamkorlik qilishga taklif qilamiz.

Maktab-internat manzili: Farg'ona viloyati, Uchko'prik tumani, Hamza ko'chasi, 5-uy.

Telefon: + 998905094381.

Умарали НОРМАТОВ,
филология фанлари доктори, профессор

ЭЗГУЛИККА, ТАРИХ ҲАҚИҚАТИГА САДОҚАТ (Пиримқул Қодиров таваллудининг 85 йиллигига)

Пиримқул ҚОДИРОВ
(1928–2010)

Севимли адибимиз Пиримқул Қодиров ҳаёт бўлганида шу йили таваллудининг 85 йиллигини бирга нишонлаган бўлардик. На чора, ўлим ҳақ, бугун у орамизда йўқ, аммо унинг руҳи поки, табаррук сиймоси ҳамиша кўз олдимизда, қалбимизда. Адибимиздан бой адабий мерос қолди, асарлари ҳудди тириклигидагидек севиб ўқилмоқда, ўқилаверади. Ардоқли ёзувчимизнинг таваллуд толган санасида унинг ғоят самарали ҳаёт ва ижод йўлига бир қур назар ташлайлик.

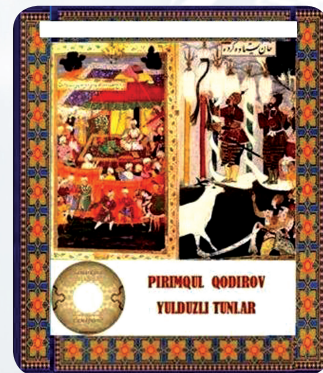
Ўтган аср 50-йиллари миёнасида «қатағонлар раҳнамоси» деб ном олган мустабид ҳукмдор вафотидан кейин мамлакатда қисман эркинлик шабадалари эса бошлади, унинг эпкинни бизнинг ўлкамизга ҳам етиб келди. Бадиий ижодда жонланиш, янги тўлқин пайдо бўлди. Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Эркин Воҳидов, Абдулла Ориповлар авлоди адабиёт майдонига чиқди, уларнинг ўнлаб истеъдодли сафдошлари, издошлари устоз адиб Абдулла Қаҳҳор атрофида уюшиб қудратли адабий ҳаракатга айланди. Пиримқул Қодиров мана шу янги адабий авлоднинг карвонбошиларида бири, Қаҳҳор мактабининг фаол толиби, айна пайтда Қаҳҳор ижодининг тадқиқотчиси, шунингдек, ижод бобида Қаҳҳорга хос ҳақгўйлик, шижоат анъанасининг давомчиси сифатида майдонга чиқди. Уни элга танитган илк романи – «Уч илдиш», Қаҳҳор сўзлари билан айтганда, ўзбек адабиётига «... момақалдиқдай гулдурас солиб, чақмоқдай ялт-тиллаб» кириб келди. Яқин ўтмишдаги тарихий жараёнларнинг қайноқ изидан бориб 1957 йили ёзилган бу роман нафақат миллий адабиётимизда, балки собиқ

иттифоқ адабиётида қатағон оқибатларини биринчилардан бўлиб акс эттирган йирик асардир.

«Уч илдиш»нинг яна бир муҳим жиҳати, унда ўтган аср 50-йиллар шароитида янги тарихий вазият таъсирида шакллана бошланган соғлом кучлар, хусусан, адибнинг ўзига тенгдош, замондош ёшларга, аниқроғи, мустабид тузум шакллантирган демагог, шафқатсиз, даҳшатли кучларга қарши тура оладиган, ижтимоий адолат, инсон қадри, эрки, шаъни учун дадил курашга отланган Маҳкам, Гавҳар сингари ёшларга хос ҳислатларни алоҳида самимият, меҳр-муҳаббат билан қаламга олади; чин маънавият инсоний камолотнинг бош омили – бақувват илдизлари эканига алоҳида урғу беради. Илк романида намоён бўлган бу хил тамойиллар адибнинг кейинги «Қора кўзлар», «Қадрим», «Эрк», «Олмос камар» каби замондошлари ҳаётдан олиб ёзган асарларида ўзгача кўринишда, янада юксакроқ бадиий ифодасини топди.

Замондошлари ҳақидаги роман, қиссалари адиб ижодининг бир қаноти бўлса, тарихий мавзудаги романлари иккинчи қанотини ташкил этади. Замондошлари ҳақидаги асарлари аҳамиятини асло камситмаган ҳолда, ёзувчига тарихий мавзудаги романлари кўпроқ шуҳрат келтирганлигини эътироф этиш лозим. Университетда Шарқ тарихи бўйича таълим олган, фан номзоди – адабиётшунос олим, бадиий тил тадқиқотчиси сифатида танилган ёзувчимиз фикр-хаёлини ҳамиша халқимизнинг шонли ўтмиши, жаҳонни лол қолдирган буюк сиймолари ҳаёти мафтун этиб келарди.

Ниҳоят, замонавий мавзудаги асарлари орқали каттагина адабий тажриба тўплаган адиб ўтган аср 60-йиллар охирига келиб зўр жасорат билан улкан ва

қалтис бир мавзуга қўл урди; Темурбек наснининг шонли сиймоларидан Бобур ва унинг авлодлари ҳаёти, фаолияти тўғрисида ҳикоя қилувчи кенг қўламли эпик полотно устида иш бошлади. Илҳом тўла машаққатли ижодий меҳнат, шижоат самараси ўлароқ йигирма йил ичида «Юлдузли тунлар» («Бобур»), «Авлодлар дово-ни» («Хумоюн ва Акбар») номлари остида маҳобатли эпик асар майдонга келди.

Энг муҳими, бу кенг эпик полотнонинг ўқ томири-ни Бобур – Хумоюн – Акбар, яъни бобо – ўғил – наби-ра орасидаги ибратомуз муносабатлар ташкил этади. Атоқли француз тарихчи-олими Э. Ренан буюк тему-рий тождорлар Бобур – Хумоюн – Акбар орасидаги оқилона ворислик жаҳон тарихида фақат бир марта-гина содир бўлган нодир ҳодиса, деб таърифлайди. Дарҳақиқат, Бобур ҳалокатга юз тутган Темур сал-танатини янги асосда қайта тиклашга муяссар бўлди, бу билан бобокалони Темур руҳига мислсиз садоқатини намоён этди, унинг садоқатли, фидойи ўғли Хумоюн эса отаси асос солган салтанатни бало-қазолардан омон сақлаб қолди, ниҳоят, набираси Акбар бу сал-танат доврўгини жаҳонга ёйди. Муаллиф айни шу иб-ратомуз ҳодиса моҳиятини теран бадиий таҳлил этиб, улкан эпик полотнонинг пафоси даражасига кўтарди.

Қарангки, мана шу эзгу ижодий жасорат муста-бид тузум таъқибу тазйиқлари шароитида тарихий ўтмишимизни нуқул зулматдан иборат деб аташ урф тусини олган, ҳар куни «Ким эдик тарихда биз, номи кул, қашшоқ, гадо», деган бўҳтонун ҳақоратдан иборат қўшиқ сатрлари радио орқали янграб турган кезлари амалга ошди. «Юлдузли тунлар» муҳокамадан ўтиб нашрга тавсия этилганидан сўнг олти йил босилмай ётди; ниҳоят, жонкуяр, фидойи кимсаларнинг саъй-ҳаракати туфайли у дунё юзини кўрди. Китобхонлар асарни байрамдек кутиб олди; қисқа фурсатда рус ва бошқа тилларга таржима этилди, танқидчиликда юк-сак баҳоланди. Давлат мукофоти билан тақдирланди. Орадан сал фурсат ўтгач, Ёзувчилар уюшмаси съез-ди минбарида, сўнг собиқ иттифоқ Ўзкомпартия пле-нумида, матбуотда роман муаллифига жиддий ғоявий айблар қўйилди; тайёр турган иккинчи китоб нашри тўхтатиб қўйилди. 80-йиллар охирига бориб, мамла-катга янги типдаги бош раҳбар келгач, бундоқ маша-шаларга чек қўйилди. Кўп саргардонликлардан сўнг асар дунё юзини кўрди. Ниҳоят, заҳматкаш адибимиз-нинг елкасига офтоб теги. Пиримқул Қодировнинг тарихий романлари миллий адабиётимизда муҳим янгилик, катта ижодий жасорат, тарих ҳақиқати-га садоқат сифатида баҳо олишга лойиқ.

Шўро даврида «Юлдузли тунлар»га баҳо берган-да айрим адабиётшунослар роман ва унинг муалли-фини таъқибу тазйиқлардан асраш мақсадида асар-даги шоҳ ва шоир Бобур шахсияти ва қисматидаги зиддиятлар ифодасига алоҳида урғу берар, Бобур образи тилидан айтилган: *«Неки хатолик, неки гуноҳ қилган бўлсам, ҳаммасининг бирламчи саба-би менинг подшоҳлигимдир»*, *«Менга вафо қилса фақат ёзган асарларим вафо қилмоғи мумкин»*, деган сўзларини тақрор-тақрор эслатиб ўтар эдилар. Дарҳақиқат, Бобур шахсияти ва қисматида шундай

зиддиятли ҳоллар чиндан рўй берган, ёзувчи роман-да шундай ҳолатларни бир эмас, бир неча ўринларда қаламга олган. Бу ҳол ҳақиқат тақозоси эканидан ташқари, ёзувчи учун ўзига хос адабий-бадиий так-тика – эҳтиёт чораси бўлганлиги сир эмас. Шу хил зиддиятли ҳолатлар ифодасида ҳам, барибир, Бобур буюк сиймо, мислсиз саркарда, одил ва доно шахс сифатида бутун улуғворлиги билан намоён бўлади. Муаллиф, биринчи галда, Бобурнинг даҳо инсон, ар-боб сифатидаги хислатларини очиб беради, унинг тарихдаги энг буюк хизмати таназзулга юз тутган буюк Темур салтанатини қутқариб, унга янги асос-да қайта ҳаёт бахш этганини кўрсатади. «Юлдузли тунлар»нинг асосий пафоси шундан иборат, ёзувчи-нинг энг муҳим бадиий кашфиёти ҳам ана шунда.

Буюк сиймоларнинг драмаларга тўла шонли ва мураккаб ҳаёт йўлини, тарихдаги буюк хизматларини тарих ҳақиқатига содиқ ҳолда холис ифодалаш «Ав-лодлар дово»да яна ҳам ёрқинроқ намоён бўлган.

Очиғи, ўзбек адабиётида ўша пайтда бу қадар кенг қамровли тарихий романлар яратилмаган эди. Ҳар икки китобни бирга қўшиб оладиган бўлсак, юз йилдан ошиқроқ давр, даврнинг энг муҳим тарихий ҳодисалари, Турон, Афғонистон, Ҳиндистон тарихи-нинг ғоят чигал драматик воқеалари, юзлаб тарихий шахслар, давлатлар, тождорлар, авлодлар алмашу-ви; ўнлаб тарихий шахслар, ғалаба ва инқирозлар; давр ғоялари, турли хил эътиқодлар, оддий меҳнат аҳлининг аҳвол-руҳияти; ҳар хил миллат, турли давр-ларга оид удум-тамойиллар; ғоят катта ҳудуд – тур-ли юртларнинг шахру қишлоқлари, дарё ўрмонлари, далалари, иқлиму муҳити – буларнинг барчасини бор ҳолича кўриб, билиб, юракдан ҳис этиб аниқ тасвир-лаш, жонли гавдалантириш осон иш эмас!

«Авлодлар дово» романи муаллифи олдида яна бир мушкул вазифа турарди. Маълумки, «Юл-дузли тунлар»нинг асосий воқеалари ёзувчининг ўз она юртида бўлиб ўтади, асарнинг асосий персонаж-лари ҳам шу юрт одамлари. «Авлодлар дово»да эса воқеалар бутунлай ҳинд диёрига кўчади. Бобур умрининг сўнгги йиллари, Хумоюннинг жанговар фаолияти Ҳиндистонда кечса-да, улар ўзларини бу юртда бегона ҳис этадилар, она юрт соғинчи билан армон-ўкинчда яшаб ўтадилар. Акбар эса дилда ота-боболар ақидаларини эъзозлагани ҳолда, бу юрт, бу элнинг фарзандига айланади, ҳинд ҳаётига сингиб кетади, ҳинд қизларига уйланиб, ҳиндлар билан куда-кудагайга айланиб кўплаб ҳиндча удумларга амал қилади... Қисқаси, «Юлдузли тунлар»да соф ўзбекона миллий руҳда бошланган тасвир-ифода «Авлод-лар дово»да ҳиндча руҳ-колоритнинг устуворлиги билан ажралиб туради. Бироқ ҳиндча руҳ-колорит устувор ўринларда ҳам ўзбек адибининг дастхати баралла сезилади; ўзбекона нигоҳ билан «Рамаяна» ва «Маҳобхорат» эпослари, Р.Тагор романларига хос ҳиндча руҳ-колоритнинг қўшилиб-туташиб кетиши оқибати ўлароқ асар бетакрор бадиий қиёфа касб этади.

Бу роман жуда катта маърифий қимматга эга. Куза-тишлар шундан далолат бераётирки, «Авлодлар до-

Bobur kark ovida
«Boburnoma». Miniaturalar.
(T.: O'qituvchi. 2008)

вони» чиққунга қадар кўпчилик ўзбек китобхони Бобур, Ҳумоюн ҳақида бир қадар тасаввурга эга бўлса ҳам романнинг яна бир бош қахрамони – жаҳоннинг кўпгина маърифатли кишиларига таниш, улар учун ардоқли бўлган, «чинакам даҳо» сиймолар қаторида тилга олинган Акбарни яхши билмас эканлар. Бу роман туфайли у ўз халқининг, бобо юртининг маънавий оламига қайта бошлади. Асарда яхши маънодаги маърифатчилик кенг ўрин олган. Муаллиф

муҳим тарихий воқеалар, шахслар тўғрисида жуда кўп ишончли маълумотлар беради; булар ўқувчига малол келмайдиган жонли, образли тил билан ифода этилади. Китобхон гоҳо илмий-тарихий, аниқ ҳужжатли асар ўқиётирми ёки бадиий роман – унинг хаёлини реал ҳаёт ҳақиқати, реал воқеалар, аниқ тарихий шахслар қисмати банд этади, барча воқеаларни тарихий ҳақиқат сифатида қабул қилади. Бу тарихий роман учун яхши фазилат! «Асарлар китобини ўқиганингиз сари, – дейди муаллиф, – тарих томонидан яратилган драмалар, фожиалар, сюжетларни алоҳида ёзувчининг фантазияси билан яратиб бўлмаслигига ишонч ҳосил қиласиз. Шу сабабли мен Бобур, Ҳумоюн ва Акбарларнинг кўрган-кечирганларини тасвирлар эканман, ўз фантазиямдан кўра «тарих фантазияси»га, яъни чиндан содир бўлган воқеаларга кўпроқ асосландим»¹.

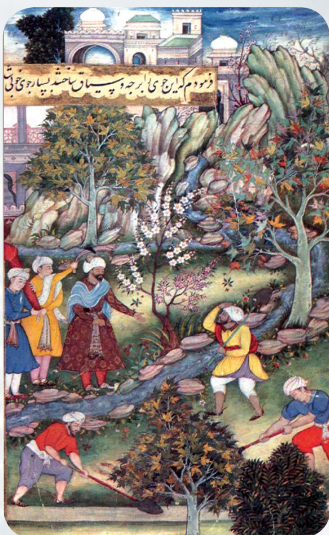
Бир қарашда, роман тарихий хроникага ўхшаб кетади: муаллиф бобурийлар сулоласи, хусусан, Ҳумоюн, Акбар ҳаётининг муҳим паллалари, тож-тахт учун олиб борган жангу жадаллари, уларнинг бунёдкорлик ишлари, маънавий изланишлари, орзу-армонларини йилма-йил, ойма-ой, кунма-кун, гоҳо эса ҳар бир дақиқасини ипидан игнасиғача бутун тафсилотлари билан беради; Акбарнинг туғилишидан тортиб то вафотига қадар бутун ҳаётини ҳикоя қилади, адиб қахрамонларининг оилавий, шахсий ҳаётини, саройдаги можароларни, авлодлар, ота ва боболар, ака-укалар орасидаги можароларни ҳам эсдан чиқармайди. Шунга қарамай, асарни биз оддий хроника деб айтолмаймиз, у асло оддий солнома, жангнома эмас, балки кенг қамровли, тарихий ҳодисаларни, тарихий шахслар тақдирини теран бадиий таҳлил этувчи, ўтмиш ҳодисалардан бугунги кун учун сабоқ берувчи ўй-мушоҳадалар романи, у фақат тарихий воқеалар, тарихий шахслар тақдири ҳақидагина эмас, муҳим ижтимоий-фалсафий ғоялар, юксак оригинал

гуманистик концепцияларнинг туғилиб шаклланиши тўғрисидаги романдир.

Ҳиндистон – кўп миллатли ва кўп динли мамлакат. Ҳиндистон халқи узоқ йиллар давомида миллий ва диний айирмалар, адоватлар жабрини бир неча бор татиб кўрган; халқнинг тараққийпарвар фарзандлари дину миллат айирмай, турли миллат, ҳар хил эътиқод кишиларининг иноқ, тотув яшаши ғоясини илгари сурганлар; Кабир каби подшолар шу ғояни зўр эҳтирос билан тарғиб этган. Ҳумоюн, айниқса, Акбар шу умумбашарий ғояни амалга оширмақ йўлида астойдил кураш олиб борган, Акбар бобоси Бобур, отаси Ҳумоюн васиятларига содиқ қолиб, барча халқларни миллий низо, диний адоват балоларидан халос қилишнинг янги йўллариини излайди, «ҳамма эллар ва эътиқодлар тенг» деб эълон этади, жаҳонда биринчилардан бўлиб «сулҳи кулл» – ҳар томонлама тинчлик сиёсатини ўтказди. Романда мана шу эзгу ғоянинг туғилиш тарихи, унга бўлган тарихий зарурият, ҳаётий эҳтиёж, бу ғояни рўёбга чиқариш йўлидаги машаққатли курашлар, сон-саноксиз қурбонлар, унинг муайян тантанаси ва фожиавий инқирози – барчаси билимдонлик, катта маҳорат билан бадиий тадқиқ қилинган. «Авлодлар довони»нинг айнаи шу жиҳати ҳақида Чингиз Айтматов роман муаллифига йўллаган мактубида шуларни ёзади: «Сенинг буюк Акбар ҳақидаги мулоҳазаларинг, Акбарнинг турли динларни интеграция қилишга интилиши ўта замонавий мавзудир. Бунга, яъни маънавий интеграцияга одамзод барибир мурожаат қилади, чунки бугунги шароитда инсониятнинг омон қолишига имконият берувчи бирдан-бир йўл ана шудир»².

Асарни ўқиганда киши хаёлини доимо банд этиб турадиган икки зиддиятли ҳолат мавжуд: бир томондан, шахсий ғараз, худбинлик, шуҳрат, тор манфаат, мансаб-мартаба, ҳокимият, тож-тахт учун кураш, бу йўлдаги олишув, ҳийла-найранг, хиёнат ва пасткашликлар – булар миллат, қолаверса, бутун инсоният тарихидаги энг мудҳиш қора доғлардир; бундай иллат, қабиҳ хатти-ҳаракатлар оқибатида «инсон» деган табаррук зот шаъни оёқ ости қилинади, одам боласи, ҳатто энг яқин кишилар – ота-ўғил, оға-ини орасидан меҳр-оқибат кўтарилади, бир-бирига ашаддий рақибга айланади, минг-минглаб кишилар дилига озор этади, беҳуда қонлар тўкилади, охир-оқибат юрtdаги ҳар бир тирик жон, бутун бошли халқ, инсоният ҳаёти, камолоти инқирозга, заволга юз тутуди... Шу ҳолат асар давомида ўқувчи дилига бетиним озор бериб туради. Бу роман одамзодни мана шу аччиқ ҳақиқатдан сабоқ чиқариб олишга ундайди. Иккинчи томондан, доно, олижаноб, фидойи, ватан, эл-юрт манфаати ишига жонини, жаҳонини тиккан аломат одамларнинг ҳаётда ҳамиша борлиги, бебаҳо эзгуликлар машаққатларга, таҳдиду таъқибларга қарамай авлоддан-авлодга ўтиб бориши, эзгуликнинг ворисийлиги, мангулиги ўқувчи дилига далда беради, қувонч бахш этади.

Асар қахрамонлари, сарой аъёнлари образи, уларнинг тарихда тутган ўрни устида сўз борганда яна бир муҳим жиҳатга эътиборни тортмоқчимиз. Гап шундаки, ҳар иккала романда ҳам бобурийлар, биноба-

Kobul atrofidagi Xoja Seyoron chashmasi «Boburnoma». Miniaturalar. (T.: O'qituvchi. 2008)

улкан хисса қўшгани – эртақ ва дostonлардаги аёл қахрамонлар шижоати ва жасоратини эслатади. Аслида, бу ҳаётда чиндан бўлган ҳодиса! Ёзувчи Хонзода бегимнинг жасорат ва фожиаларга тўла ҳаёт йўлини реалистик бўёқларда маҳорат билан ёрқин гавдалантирган. Ёшлигиданоқ жасур, тadbиркор, доно аёл сифатида танилган Ҳамидабону Акбарнинг «даҳо шахс» бўлиб етишувида қанчалар заҳмат чекади. Бугина эмас, Акбар шоҳ сифатида доврўф қозонган кезларда ҳам донишманд она мадад ва маслаҳатларидан доимо баҳраманд бўлиб туради... Умуман, бу хил табаррук аёлларнинг давлат ишларига ва илму санъат ривожига қўшган ҳиссаси, қонли урушларнинг олдини олиш, узоқ жойларга элчи бўлиб бориш, бир неча бор ота-бола низоларини бартараф этишдаги фидойиликлари ифодаси романнинг энг жозибадор саҳифаларини ташкил этади.

Юқорида кўпроқ романнинг тарихий, маърифий, ижтимоий-фалсафий хусусиятлари тўғрисида сўз юритилди. Аслида бу кенг қамровли асарнинг бадиий феазилатлари, қахрамонларнинг руҳий олами, ундаги кўплаб санъаткорона тасвирланган лавҳа-картиналар ҳақида ҳам кўп гапириш мумкин. Ҳумоюннинг мағлубияти, ҳинд йигити Низом мешкобчи мададида ҳалокатдан аранг қутилиб қолиши; узоқ давом этган адоват, биродаркушлик жангларида сўнг Ҳумоюн ташаббуси билан оға-иниларнинг учрашуви, Ҳиндикуш тоғининг этакларида гўзал табиат кучоғида уюштирилган базм-тантана, оға-иниларнинг дунё, тож-тахт ташвишларини бир дам унутиб, беғубор болалик йилларига қайтиб, озгина муддат дилкаш суҳбат қуриши, ота Бобур қабрини зиёрат қилиб, унинг руҳи олдида қасамёд этишлари, аҳду-паймонларига, қасамёдида хиёнат қилиб, яна ўзаро адоват, биродаркушлик

урушлари йўлини тутган Комроннинг мудҳиш жазога маҳкум этилиши, кўзига мил тортиш лавҳаси; Акбарнинг ҳинд қизи билан никоҳ тўйи маросими, донишманд Салим ота билан фалсафий мулоқотлари, бу доврўрак, баҳодир йигитнинг фил билан олишувлари, ёвлар билан жанглари – бундай ўринлар чинакам бадиий тасвир намуналаридир.

Тарихимизнинг туб бурилиш палласи 1991 йил – миллий адабиётимиз учун буюк имтиҳон, сарҳисоб палласи бўлди. Шўро даврида битилган, даврнинг ўткинчи, алдамчи ғоялари билан булганган сонсаноксиз «асар»лар ортда қолиб кетди. Чин истеъдод, олижаноб ғоялар нури билан йўғрилган асл санъат намуналари қаторида Пиримқул Қодировнинг сара асарлари, жумладан, тарихий романлари ёруф юз билан истиқлол айёмига кириб келди, улар қайта-қайта чоп этилиб бугунги куннинг улуғ ғояларига хизмат этмоқда.

Истиқлол йилларида адабимиз давлат ва жамоат арбоби сифатида ҳам танилди. Республика Олий Мажлиси депутати, Олий Мажлис Фан, таълим, маданият ва спорт масалалари қўмитаси раиси ўринбосари сифатида эл-юртга чин садоқат билан хизмат қилди. Айни пайтда ижодий фаолиятини изчил давом эттирди. Мураккаб ўтиш даврида матбуотдаги чиқишлари, публицистик мақолалари орқали қатъий туриб истиқлол ғояларини ҳимоя қилди, топталган миллий-тарихий қадриятларимизни тиклаш борасида жонбозлик кўрсатди. Унинг тарихий ўтмишдан олиб ёзган «Она лочин видоси» романи, «Тил ва эл», «Амир Темур сиймоси» илмий бадиалари айни шу эзгу ғоялар руҳи билан йўғрилган.

«Чин истеъдод бу – кўпга кетадиган бардош» деган доно нақлни Пиримқул акамиз давраларда кўп бор эслатиб турардилар. Айни шу ноёб ҳислат – эзгуликка, сўз санъатига, тарих ҳақиқатига садоқат ва бу йўлдаги фидойилик, бардош адабимизнинг қутлуғ умри, 60 йиллик ижодий фаолиятида ҳамиша маёқ бўлиб келди. Бу феазилат миллиятимизнинг янги аср авлоди, истиқлол фарзандлари, хусусан, ёш ижодкорлар учун ҳам ибратдир. Шоира Зулфия опамизнинг адабга бағишланган шеъридаги мана бу оташин сўзлар айни пайтда ёш авлодга ҳам қаратилгандир:

*Адаб аҳли қаламга чин вафони Сиздан ўргансин...
Ёниб ўтларда тоблаш ҳар ҳижони Сиздан ўргансин...*

*Бу ён мозий, бу ён – гулшан замон,
қонда икки ирмоқ,
Азиздир қай бири фикру юракка
кўп қийин билмоқ,
Ва лекин икки дарёдан жавоҳирлар
топиб термоқ
Ва элга тухфа этмоқда фидони
Сиздан ўргансин!*

¹«Ёшлик» журнали, 1993. 10–11-сонлар.

²Қаранг: Пиримқул Қодиров. Қалб кўзлари. Т.: Маънавият, 2001. 91-бет.

Лайло ШАРИПОВА,
филология фанлари номзоди,
Бухоро давлат университети доценти

ЗАМОНАВИЙ АРУЗ

Муқимий, Фурқат, Завқий каби шоирларимиз ижоди мумтоз ва замонавий адабиётимиз орасида кўприк йўл вазифасини ўтади. Бу шоирлар ижодида мавзу даврга ҳамоҳанг бўлса-да, вазнида анъанавийлик сақланган эди. XX аср бошида шеърятимиз мавзу жиҳатдан тубдан янгилангач, вазнга муносабат ҳам ўзгара бошлади. Шоирлар кўпроқ бармоқ вазнига мурожаат қила бошладилар, сарбастга эътибор кучайди. Аммо бу арузга меҳр сусайди, дегани эмасди. Фақат аруз вазни етакчи вазник мартабасини бармоқ вазнига бўшатиб бера бошлади. Аруздаги ўзгаришларни англаган адабиётшунослардан бири Абдурауф Фитрат ўзбек арузи хусусиятларини чуқурроқ англатиш учун рисола яратди. Аслида бу рисола аруз вазни ҳимояси йўлидаги жиддий изланиш эди.

XX аср бошида девон тартиб берган шоирлардан бири Ҳамзадир. Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий аруз вазнидаги шеърларини Ниҳоний тахаллуси билан яратган. Унинг девонида ғазал, маснавий, мураббаъ, мухаммас, мусаддас, мактуб жанридаги асарлари жойлаштирилган. Девонда 177 та шеър бўлиб, унинг 150 таси ғазал. Шеърлар 1905–1914 йиллар орасида яратилган¹.

Девонда дебоча йўқ, ғазаллар анъанавий наът, ҳамду сано, яъни Оллоҳ, пайғамбар таърифитавсифи билан бошланган. Ундаги шеърлар асосан, ўзбек арузида кўп учрайдиган баҳрларда битилган. Девоннинг «Абас» радифли илк ғазали рамали мусаддаси маҳзуф вазнида яратилган:

Мис-ли Маж-нун / дар-ба-дар бе / -худ бў-либ,
- V - - / - V - - / - V - -
Даш-ту саҳ-ро / -ни ке-зиб юр / -моқ а-бас (56-бет).
- V - - / - V - - / - V - -

Шоирнинг «Банго», «Анго», «Санго», «Дуо», «Жудо», «Ҳаёт», «Келадур», «Дариф», «Айт» радифли ва шу каби қатор ғазаллари рамали мусаммани маҳзуф вазнида ёзилган. Бу ғазаллар ҳазрат Навоийнинг «Санго» радифли ғазали вазнида битилган. Айримлари ҳатто радифини ҳам сақлаган:

Кош кўк-сим / тил-са эр-ди / хан-жа-ри муж -/
-V - - / - V - - / - V - - /
гон-ла-ринг,
- V - -
Кўр-са-тар эр- / дим жи-гар-да / до-ғи хи-ж-ро -/
- V - - / - V - - / - V - - /
ним са-нго (20-бет).
- V - -

«Кош» сўзи ўта чўзиқ ҳижо сифатида келгани учун вазн талабига кўра бир чўзиқ, бир қисқа ҳижога тенг қилиб олинади ва ифодали ўқиш чоғида ҳам чўзиб

айтилади. «Санго» сўзи асли «сенга». Қисқа ва чўзиқ ҳижо бўлиши учун «са-нго» тарзида бўғинга ажралиши зарур. Сўз «се-нга» эмас, «са-нго» тарзида айтилса, оҳанг жиҳатдан қулайлик туғилади.

Ниҳонийнинг «Жудо» радифли ғазали ҳам Алишер Навоийнинг шу радифли ғазалига эргашиб ёзилгандай таассурот қолдиради:

Гул ти-ко-ни /-дин, Зу-лай-ҳо / Ю-су-фи маҳ -/
- V - - / - V - - / - V - - /
рў-йи-дин,
- V - -
Зор Маж-нун / Лай-ли-дин, бул /-бул гу-лис-тон -/
-V - - / - V - - / - V - - /
дин жу-до (28-бет).
- V - -

Аммо ғазални ўқиб мушоҳада қилгач, Ниҳонийнинг ғазали ишқ мавзуида эмас, давр нуқсонларидан шикоят руҳида ёзилганини англаш қийин эмас:

Ишқ ўтини устига кўрқар Ниҳоний оқибат
Қилмағил, ёраб, ўлар вақтимда имондин жудо.
«Дуо» радифли икки ғазали икки хил: бири рамали мусаммани маҳзуф, бири ражази мусаммани солим вазнида яратилган. Шоирнинг «Аро», «Соғиниб», «Қул бўлиб» каби радифли ғазаллари ҳам ражаз баҳрида битилган. Уларнинг айримлари ҳали-ҳануз кўшиқ қилиб куйлаб келинади. Қуйидаги мисраларни ўқишингиз билан халқ севиб тинглайдиган кўшиқ оҳанги қулоғингизга урилиши тайин. Ғазал ражази мусаммани солими муҳаллаъ вазнида ёзилган:

Эй маҳ-ва-ши / за-мо-ним, / эй ёр хуш / ке-либ-сиз,
- - V - / V - - / - -V - / V - -
Мен-дек ға-риб/-ни йўқ-лаб, /дил-дор, хуш/ке-либ-сиз.
- - V - / V - - / - -V - / V - -

Ниҳонийнинг «Пайдо» радифли икки ғазали, «Ё раб», «Йўқ», «Бор», «Шод эт», «Вор», «Ёлғуз», «Ўлмаян кимдур», «Ўлмаз», «Бўлмас», «Майлинг» каби радифли ғазаллари ҳазажи мусаммани солим вазнида битилган. Шоир девони вазни ҳақида кўп тўхталиш мумкин. Хулоса сифатида айтиш мумкинки, кўпроқ рамал, ражаз, ҳазаж баҳри вазнлари қўлланган, гоҳо вазнда нуқсонлар учрайди. Бу XX аср ўзбек арузида бармоқ вазни таъсири бошланганини, шу сабаб уни замонавий аруз дейиш мумкинлигини кўрсатади.

Абдулҳамид Чўлпон бармоқ, аруз ва эркин вазнда ижод қила олган маҳоратли шоир. «Табиатга» шеъри рамали мусаммани маҳзуф вазнида яратилган:

Кел-ма, кел-ма, /эй па-ри, сен, /тан-ла-ринг нур-/
- V - - / - V - - / - V - - /
дир се-нинг,
- V - -

TA'LIMI

Тан-ла-ринг нур, / юз-ла-ринг нур / тенг-ла-ринг хур- /
 - V - - / - V - - - / - V - - - /
 дир се-нинг...²
 - V -

Давр дарди, эл эрки орзуси сабаб шоирнинг ҳатто муҳаббат ҳақидаги шеърлари ортида ҳам ижтимоийлик яшириниб, гоҳ ошкор кўриниб қолган. Шу сабаб аруздаги шеърлари гоҳо қатъий қолипларни бузиб чиқа олган. Гоҳ бармоқ вазнида яратилган шеърларидаги шаклий мукамаллик уларни аруздаги шеърларга яқинлаштирган. Асли бундай ҳол Яссавийда учрайди. Яссавий шеърларини бир ўқишда аруз ё бармоқда яратилганини англаш душвор. Бундай ҳол шоирлар руҳиятидаги ўта кучли ҳаракатнинг мевасидир. Абдулҳамиднинг арузнинг қатъий қолипларини сақлаган гўзал шеърлари ҳам борки, бу ҳол шоирнинг шеърятимиз кўкидаги Чўлпон эканлигини яна бир карра исботлаб туради:

У-нинг гул-зо- / ри-да бул-бул / ў-қиб қон ай- /
 V - - - / V - - - / V - - - /
 ла-ди бағ-рим,
 V - - -
 Кў-зим-дан ёш- / ни жў ай-лаб / а- лам-лар ич- /
 V - - - / V - - - / V - - - /
 ра бот-дим-ку.
 V - - -

Асқарали Чархийнинг девони дебоча билан бошланган. Ҳазал, маснавий, мураббаъ, мухаммас, мусаддас, рубоий, мусамман жанридаги шеърлари кетма-кетликда жойлаштирилган. Негадир мусаддас ва мусамман жанридаги шеърлари орасига рубоий жойлаштирилган. Шоирнинг ўзи «Таржимаи ҳол»ида ёзади: «Классик адабиётимизга ҳурмат кўзи билан қараганимдан аруз вазнининг ўйноқи, киши қалбига тез етиб борувчи турларидан ижодий фойдаландим ва уни янада ривожлантиришга интилдим»³. Девондаги ғазалларга ном қўйилган. Бу мумтоз анъаналаримизда мавжуд бўлмаган ҳол. Номларни Чархий домланинг ўзи қўйганми, ноширлар китобхонга қулай бўлишини ўйлаганларми, хуллас, ғазаллар номи гоҳо радифига боғлиқ эмас. Шоир шеърларининг аксарияти ҳазаж, рамал вазнида битилган. Фақат мумтоз адабиётдан фарқли ўлароқ рукнлар сони байтда кўп ҳолларда саккизта эмас, олтита. Бу шоир айтганидек ўйноқиликни таъминлайди. Шеърлар кўшиқ бўлишига имкон яратади:

Му-ҳаб-бат о- / та-ши ҳар ким- / да бўл-мас,
 V - - - / V - - - / V - - -
 Бў-лур Маж-нун / ка-би Лай-ли- / па-раст-да
 V - - - / V - - - / V - - -

Чархий домла маҳоратли шоир бўлган. Биргина ғазалини олинг. Деярли барча байтларида мукаррар санъатини қўллаган:

Та-раб-та-раб / қо-ра зул-фин / ки-йиб қа-ро /
 V - V - / V - - - / V - V - /
 кун-дуз,
 V - -

Ў-раб-ў-раб / ке-лар ой-дек / ю-зи-ни иш- /
 V - V - / V - - - / V - V - /
 ва-га-рим (62-бет).
 V - -

Ҳазал ҳазаж мусаммани мақбузи аслами маҳфуз вазнида яратилган.

Девонни диққат билан кўздан кечирсангиз, 20-30-йилларда ёзилган ғазаллари кўпроқ ишқий мавзуда битилган ва вазнида анъанавийлик сақланган. 50-60-йилларда ёзилган ғазалларида давр дардлари ифодаси бор, уларда бармоқ вазнига яқинлик бор, яъни аруздаги мукамал қолипнинг сақланиши талаб даражасида эмас. Бу давр руҳи билан боғлиқ, наздимизда.

Шу даврдан бошлаб XX асрнинг 80-йилларигача аруз вазнини ардоқлаб ижод қилган шоирлардан Чустий ва Ҳабибий ижоди ҳам алоҳида эътирофга лойиқдир. Набижон Хўжаев, яъни ғазалнавис шоир Чустийнинг девонини варақлаб, аксарият шеърлар рамал, ҳазаж, ражаз баҳрларида ёзилганига гувоҳ бўлиш мумкин. Шоирнинг «Эй Ватан», «Инсон деманг», «Дилрабо, сен бўлмасанг», «Чикди офтоб», «Аҳдим», «Умрим борича», «Ёш санъатчи», «Устоз кўрмаса», «Этмаса», «Инсон бўлмаса», «Ошноси бўлмаса» «Эсизгина», «Она», «Рашк айлама», «Ўртоғим дема» каби ғазаллари рамали мусаммани маҳзуф вазнида яратилган:

Сиз-га ҳай-вон / гар ва-фо қил- / са, у-ни ҳай- /
 - V - - / - V - - / - V - - /
 вон де-манг,
 - V - -
 Сиз-га ин-сон / гар жа-фо қил- / са у-ни ин- /
 - V - - / - V - - / - V - - /
 сон де-манг⁴.
 - V - -

Радд ул-матлаъ асосида яратилган «Кулдирса ҳам» ғазали кўшиқ бўлиб, халқ мулкига айланиб кетган. Бу ғазал рамали мусаддаси маҳзуфда яратилган:

Ўр- ги-лай ран- / жит-са ҳам, кул- / дир-са ҳам,
 Фоъ-и- ло- тун / фоъ-и- ло- тун / фоъ-и- лун
 Ё- ки жон бахш / эт- са ҳам, ўл- / дир-са ҳам.
 Фоъ-и- ло- тун / фоъ-и- ло- тун / фоъ-и- лун

Шоирнинг аруздаги шеърларини ўқиб, Чустий ич-ичдан эрк истаганини, эл-юрт равнақини орзу қилганини ҳис қилиш мумкин. Умуман, XX асрнинг бошларидан замонавийлаша бошлаган ўзбек арузи вазний ранг-баранглигини сақлашга интилди.

Устоз Ҳабибий тузган девоннинг ютуқларидан бири шундаки, унда шеърларнинг вазни «Баҳрларнинг исмлари» сарлавҳаси остида берилган (Тўғри, айрим камчиликлар яққол кўзга ташланиб турибди). Уларни назардан ўтказиб, Ҳабибий фақат рамал, ҳазаж ёки ражаздан фойдаланиш билан чегараланмаганини кўриб қувонасиз. Шеърлар вазнларини илова қилиш тажрибасини қўллаб-қувватлаш лозим, наздимизда. Бундай ҳол ёшларнинг арузни ўрганишларига кўмак беради. Оқибатда икки жиҳатдан фойда топамиз.

Авалло, бой маънавий-маърифий аҳамиятга эга мумтоз адабиётимизни ўрганиш, ундан баҳраманд бўлиш бирмунча осонлашади. Қолаверса, ёш шоирлар вазни ўрганади, натижада аруз вазни шеърятимизни тарқ этмайди.

Кел- ди хур ўл / -кам са-ри зар /-гар ба-ҳор,
Муф-та-и- лун / муф-та-и-лун / фо- и- лун
Шаб-нам и-ла / ай- ла-ди гав- / ҳар ба-ҳор⁶.
Муф-та- и-лун /муф-та-и-лун / фо- и- лун

Биринчи мисрадаги «хур» сўзидаги «р» ундоши васл ҳодисаси сабаб кейинги сўзга кўчиб ўтади. Васл ҳодисаси иккинчи мисрадаги «шабнам» сўзида ҳам бор. Байт оҳанги «Ҳайрат ул-аброр» вазнини ёдингизга солади.

Девондаги «Баҳрларнинг исмлари»ни назардан ўтказиб, шоирнинг ҳазаж, рамал, ражаз, сариъ, хафиф, мутақориб, мунсарих, мужтасс, музориъ, мадид, комил вазнида шеърлар яратганига гувоҳ бўласиз. Ранг-баранг баҳрлардан фойдаланиш учун шоир мумтоз шеърятни чуқур ўрганган бўлиши, руҳиятига арузий оҳанглар сингиб кетган бўлиши керак. Ҳабибий ижоди ҳақида шундай хулоса қилишимиз мумкин:

¹Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий. Тўла асарлар тўплами. 1-том. Девон. Т.: Фан, 1988. 279-бет (Кейинги мисоллар ҳам шу манбадан олинган бўлиб, саҳифаси қавс ичида кўрсатилади).

²Ўлпон. Асарлар. 1-жилд. Т.: Академнашр, 2013. 51-бет.

³Чархий. Қиёлаб ўтдим. Т.: Академнашр, 2010. 4-бет.

⁴Чустий. Садоқат гуллари. Т., 1992. 50-бет.

⁵Ҳабибий. Девон. Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. 528-бет.

ТО'Г'РИ БО'Л

To'g'ri bo'l, do'stim, agar bo'lsin desang ta'bingni chog',
To abad yayrab yasharsan xalq aro erkin farog'.

To'g'riga rahmat degay, el egriga la'nat degay,
To'g'rining qalbi charog'-u egrining qalbida dog'.

Egriga bo'lsang yaqin, el egri ko'rgaylar seni,
Egri ko'zgu qayda ko'rsatgay birovni to'g'ri, sog'.

Qalbakilik birla hech yashnab unib-o'smas kishi,
Bir masal borkim ko'karmas deydi qalb odamda bog'.

Egri o'sganda o'tindan boshqa bo'lmas har yog'och,
To'g'rilikdan yursa a'molarga yo'l boshlar tayog'.

To'g'ri bo'lsa kimki bo'lmas egriga hargez yaqin,
Bir nafas turmay kamon birla qochar paykon uzog'.

To'g'ri bo'ldi to alif odam ko'tardi boshiga,
Egriklidandir pasod ostida bo'ldi dol ayog'.

Qo'lga kelsa egrilik birla nakim bo'lmas nasib,
O'zgaga ketgay Habibiy, harna sayd etsa tuzog'.

Habibiy

MUSTAQIL TAHLIL UCHUN

QALANDAR ISHQI

Muhabbatning saroyi keng ekan, yo'lni yo'qotdim-ku,
Asrlik tosh yanglig' bu xatarlik yo'lda qotdim-ku.

Karashma dengizin ko'rdim, na nozlik to'lqini bordir,
Halokat bo'lg'usin bilmay qulochni katta otdim-ku.

Ajab dunyo ekan bu ishq dunyosi, ayo do'stlar,
Bu dunyo deb u dunyoni bahosiz pulga sotdim-ku.

Uning gulzorida bulbul o'qib qon ayladi bag'rim,
Ko'zimdan yoshni jo' aylab alamlar ichra botdim-ku.

Qalandardek yurib dunyoni kezdim, topmayin yorni
Yana kulbamga qayg'ular, alamlar birla qaytdim-ku.

Muhabbat osmonida go'zal Cho'lpon edim, do'stlar,
Quyoshning nuriga toqat qilolmay yerga botdim-ku.

Cho'lpon

Мунаввара ҚУРБОНОВА,
филология фанлари номзоди,
Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети
Ўзбек тилшунослиги кафедраси ўқитувчиси

БОЛАЛАР НУТҚИДА КОММУНИКАТИВ-ПРАГМАТИК ТЎСИҚНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ

Аннотация. Нутқда юзага келадиган коммуникатив хатолар фикрнинг идрок этилишини мураккаблаштиради. Мақолада болалар нутқида хос прагматик тўсиқнинг юзага келиш сабаблари ёритилади.

Калит сўзлар: прагматик тўсиқ, коммуникатив хато, нутқий вазият, номинатив акт, иллокутив мақсад.

Annotation. Communicative mistakes made in speech complicate rational thinking. The article considers the reason of pragmatic interference that emerge in children's speech.

Key words: pragmatic interference, kommunikative miss, speech situation, nominative act, illocution purpose.

Инсон дунёга келиши билан вербал (нутқий) мулоқотга эҳтиёж сезади. У гўдаклик давридан бошлаб катталар нутқида вокеланадиган лисоний имкониятларни сезгилар ёрдамида идрок этиб боради. Бироқ лисоний ижтимоийлашув жараёнига киришаётган бола тил тизими ва меъёрларидан фойдаланишда нутқий хатога йўл қўйиши ҳам мумкин. Бу ҳолат мулоқот самарадорлигига муайян даражада салбий таъсир кўрсатади.

Т.Г.Паймурзинанинг қайд этишича¹, фанда «самарасиз мулоқот» тушунчасини ифодалаш мақсадида коммуникатив хато ҳамда коммуникатив муваффақиятсизлик терминлари истифода этилади. Сўзловчининг мулоқотдан кўзлаган мақсади амалга ошгани ва суҳбатдошларнинг ўзаро келишиб олиши муваффақиятли диалог ҳисобланса, нутқий (коммуникатив) муваффақиятсизлик деганда мулоқотнинг салбий оқибати, гапираётган одамнинг ўз мақсадига эриша олмагани (Б.Ю.Городецкий, О.Н.Ермакова, Е.А.Земская, М.Н.Смирнова, А.И.Стернин, Е.К.Теплякова), мулоқот жараёнида вужудга келган режалаштирилмаган негатив эмоционал эффект (О.Н.Ермакова, Е.А.Земская), конфронтация (карама-қаршилиқ, ўзаро ихтилофда бўлиш, тўқнашув)га сабаб бўлувчи муомала стратегияси назарда тутилади. Коммуникатив хато нуқсонли муомала, «коммуникатив ноаниқлик» демакдир.

Фикрнинг ифодаланиш жараёнида экстралингвистик омиллар таъсирида пайдо бўладиган коммуникатив-прагматик тўсиқ (тингловчи томонидан асосий позициянинг тўғри англанишида тўсиқ вазифасини бажарувчи ходиса) мактабгача ёш давридаги болалар нутқида аниқ кўзга ташланади. Бевосита кузатув натижаларига асосланган ҳолда бола томонидан муайян денотатив семани акс эттириш мақсадида ишлатиладиган, аммо унинг мулоқотдоши учун прагматик тўсиқ воситаси сифатида хизмат қилувчи нутқ бирликларини тузилиши ва ифодаланиш усулига кўра қуйидаги турларга таснифлаш мумкин:

1) бир товушдан иборат мурожаат шакллари. Бир ёшу уч ойли Абдуазим Абдужабборов акасига: *А!* – деб мурожаат қилади.

Адресант томонидан яқин қариндошига нисбатан мурожаат бирлиги сифатида ишлатилган мазкур нутқий ифода мазмуни адресатга маълум бўлса-да, бола билан биринчи марта мулоқотга киришаётган бошқа кишиларда тушунмовчилик юзага келади. Мулоқот жараёнида бола «ака» лексемасини бир неча марта эшитган бўлиши мум-

кин. Бироқ бу ёшдаги болалар психологиясида номинатив актни ифодалашда ўзига одат бўлиб қолган усулдан фойдаланиш хусусияти кўп кузатилади;

2) бирдан ортик фонетик ходиса асосида юзага келган номинатив бирликлар. Икки ёшу бир ойли Абдуазим Абдужабборов мулоқотдошларига илтимос актини ифодалайдиган оҳангда:

– *Бама!* – дейди. Ушбу мулоқот вазиятида адресант кинетик нутқ (турли имо-ишоралар, тана аъзолари ҳаракатидан алоқа воситаси сифатида фойдаланиш; шундай вазифа бажарувчи имо-ишора, хагги-ҳаракатлар)²ка таянмаган. Шу тўғрисида болани қуршаб турган ижтимоий гуруҳга унинг нутқини тушуниш осон кечмаслиги табиий. Ушбу коммуникатив вазиятда муаммони ҳал этиш мақсадида болага мулоқот иштирокчилари томонидан унинг нутқида *Бама!* тарзида акс этган ноодатий сўзга фонетик жиҳатдан ўхшаш, кундалиқ ҳаётда фаол истемолда бўлган бир неча лексема орқали сўроқ акти ёрдамида қуйидагича мурожаат қилинган:

– *Белка* (қўшнинг уйида яшайдиган ит)ми?

– *Пашиами?*

– *Бананми?*

Бола ҳар бир саволга:

– *Бама!* – деб жавоб қайтарган. Сўнгра унга:

– *Фантами?* – деб савол берилган. Бола бу саволга «*Ҳа*» деган маънода шундай жавоб қайтарган:

– *Ҳи.*

Кўпинча юқоридаги каби ҳолатлар бола томонидан ўзлашган қатламга хос луғавий бирликнинг ифодаланиш жараёнида юз беради. Бунда у ўзи учун орфоэпик жиҳатдан мураккаб ҳисобланган товушларни ўзгартириб талаффуз қилади. Мазкур ёш давридаги бола сўз таркибида кетма-кет қўлланадиган ундош товушларни талаффуз қилишда қийинчиликка дуч келиши мумкин. Шу тўғрисида ҳам унинг нутқида товуш тушиши ходисаси содир бўлади;

3) товуш алмашинуви натижасида юзага келган номеърий нутқий ифодалар. Тўрт ёшу уч ойли Абдулазиз Абдужабборов нутқида «диск» сўзи *дику* тарзида ифодаланади.

Мазкур ёш давридаги бола сўз таркибида кетма-кет келган ундош товушлардан бирини тушириб қолдирмаган ҳолда талаффуз қила олади. Бироқ талаффуздаги ноқулайлик бола нутқида кетма-кетликнинг бузилиши ва контакт метатеза ходисасининг юзага келишига сабаб

бўлади. Болалар коммуникатив фаолиятида кузатиладиган бу каби нутқий бирликлар маъносини тушунишда прагматик тўсиқ пайдо бўлса, улардан номланган буюмни фақат новербал воситалар ёрдамида кўрсатиш ёки ишора объектини ҳаракат ёрдамида тасвирлаб бериш эмас, балки нутқ орқали изоҳлаш ҳам талаб қилиниши лозим. Чунки нутқий мулоқотнинг ривожланиш босқичида фикрнинг тўғри ифодалашга хизмат қилувчи мураккаб синтактик қурилмалардан фойдаланиш кўникмаси маълум даражада шаклланган бўлади;

4) аниқ нарса номини ифодаловчи мавхум лексемалар. Бу ҳолат уч ёшу етти ойли Абдулазиз Абдужабборов нутқида қуйидагича ифодаланади: *бий найса* бейин (бир нарса беринг).

Мазкур коммуникатив вазиятда боланинг иллокутив мақсади конфет, шоколад каби қандолат маҳсулотларидан бирини сўрашдан иборат бўлган. Бу ҳолат катталар томонидан прагматик тўсиқ сифатида қабул қилиниши мумкин. Чунки нутқда «бир нарса» сўзи мавхум маъно касб этади. Кўпинча катталар болага ширинлик бермоқчи бўлса, мақсадини «бир нарса бераман» тарзида ифодалайди. Шунга кўра бу ҳодиса фақат боланинг сўз бойлиги эмас, балки катта ёшли мулоқотдошлари нутқида хос хусусиятлар таъсирида ҳам юзага келади;

5) сўзларни бириктиришга хизмат қилувчи аффиксал морфемага янги маъно юклаш асосида ҳосил қилинган квалификатив номинация (объектнинг ташки белгилари асосида юзага келувчи номланиш)²лар. Бунга тўрт ёшу уч ойли Абдулазиз Абдужабборов нутқида *чиснокли шкалат!*? тарзида акс этган коммуникатив актни мисол сифатида келтириш мумкин.

Ушбу ҳолат боланинг оила аъзолари билан мулоқотга киришиш жараёнида юз берган. Дастлаб унинг нутқи яқинларига тушунарли бўлмаган. Бу ҳолат уларни сўзловчи томонидан «саримсоқ пиёз» маъносида *чиснок* тарзида талаффуз қилинган рус тилига оид «чеснок» ҳамда *шкалат* тарзида ифодаланган «шоколад» сўзларини -ли аффикси ёрдамида бириктириш орқали нимага ишора қилинганини чуқур ўйлашга мажбур этган. Саримсоқ пиёз ва шоколад егулик сифатида муайян маза-таъмга эгадир. Бу эса икки турдаги маҳсулотни ўзаро зид бўлган ички хусусиятига кўра умумлаштирувчи белги ҳисобланади. Вербал мулоқот жараёнида тингловчилар онгида пайдо бўлган дастлабки тасаввурлар ассоциацияси шу хусусиятларга асосланган. Коммуникатор нутқида қўлланган *чиснокли* сўзидаги аффиксал морфеманинг грамматик маъноси коммуникантлар томонидан луғатда изоҳланганидек³ идрок этилган. Улар талқинига кўра, мазкур синтактик шакл таркибидаги -ли аффикси отларга қўшилиб, сўз ўзагидан англашилган маънога эга эканлик ёки ўша маъноли нарсанинг мавжудлигини билдирадиган сифат ясовчи қўшимчадир. Номинатив

акт мазмуни шу йўсинда таҳлил қилинса, адресантнинг мақсади таркибида саримсоқ пиёз мавжуд бўлган шоколад истеъмол қилишдан иборат экани англашилади. Бу эса мазкур нутқий номланиш мазмуни хусусида мантикий мушоҳада юритаётган ҳар бир адресат онгида фикрлар қарама-қаршилигининг юзага келишини тақозо қилади. Чунки саримсоқ пиёз аччиқ, шоколад эса ширин таъмли бўлиб, бу маҳсулотлар биргаликда тановул қилинмайди. Муайян вақт ўтгандан сўнг узок муддатли хотирага таянган ҳолда мазкур муаммога ечим топилган. Адресант нутқида юзага келган функционал-семантик ўзига хослик ушбу коммуникатив вазиятдан аввал юз берган бир воқеа билан боғлиқ экани аниқланган, яъни бола икки ой аввал оила даврасида шаклига кўра саримсоқ пиёзга ўхшаш шоколад истеъмол қилган. Шу жиҳатдан бирикма семантик таркиби фақат сўзловчининг оила аъзоларигагина тушунарли бўлиши мумкин. Чунки мулоқот жараёнида бола томонидан -ли аффиксининг «...га ўхшаш» маъносида қўлланиши муайян вақт давомида унинг нутқини тушунишга тўсқинлик қилган. Натигада ҳайратланарли ҳодиса рўй берган;

6) инкор актини ифодаловчи тасдиқ гаплар. Уч ёшу етти ойли Абдулазиз Абдужабборов томонидан *Емагим кемаяпти* тарзида ифодаланган гапда шакл ва мазмун номутаносиблиги кузатилади.

Катталар талқинида бу шаклда тузилган гаплар қўш инкор сифатида тасдиқ актини акс эттиради. Шунга кўра, Тошкент шаҳар шеvasида «Емагим кемаяпти» тарзида шакллантирилган гапдан «Егим кемаяпти» деган мазмун англашилади. Бола эса мазкур синтактик қурилма орқали ейишни истамаётганини билдирмоқчи бўлган. Бунда бола томонидан гапда -ма бўлишсизлик аффиксини икки марта қўллаш орқали йўл қўйилган коммуникатив хато унинг нутқини тушунишга тўсиқ бўлган. Юқоридаги каби нутқий вазиятларда тушунмовчиликни бартараф этиш учун трансфармация таҳлил (турли хил синтактик қурилмаларни қайта тузиб, содда тузилмалар ҳосил қилиш қоидалари ва усули) методидан фойдаланган ҳолда болага гап мазмуни бошқачароқ шаклда ифодалаб бериш таклифи киритилиши жоиз. Бундай ёндашув нафақат муайян коммуникатив вазиятда юзага келган прагматик тўсиқни бартараф этиш, балки болада нутқидаги хатони англаб етгани ҳолда гапни фикр мазмунига мувофиқ тарзда шакллантириш малакасининг ривожланиши учун ҳам хизмат қилади.

Юқоридаги каби ҳолатлар ижтимоий алоқаларнинг чекланишига сабаб бўлмайди. Чунки бунда визуал (имо-ишора) реакция⁴ ҳам ёрдамчи восита сифатида алоҳида аҳамиятга молик. Бу борадаги муаммоларнинг оқилона ҳал этилиши бола билан мулоқотга киришувчи шахсларнинг лисоний билими, малакаси ҳамда методик ёндашуви-га боғлиқдир.

¹Т.Г. Паймурзина. Коммуникативные промахи и неудачи в детской речи: к проблеме изучения и предупреждения в системе среднего коммуникативного образования // Известия РГПУ им. А.И. Герцена 2009 №112 URL: [http://cyberleninka.ru/article/n/kommunikativnye-promahi-i-neudachi-v-detskoj-rechi-k-probleme-izucheniya-i-preduprezhdeniya-v-sisteme-srednego-kommunikativnogo\(дата обращения: 08.02.2013\).](http://cyberleninka.ru/article/n/kommunikativnye-promahi-i-neudachi-v-detskoj-rechi-k-probleme-izucheniya-i-preduprezhdeniya-v-sisteme-srednego-kommunikativnogo(дата обращения: 08.02.2013).)

²Т.Искандарова. Болаларга хос кинематика / Филология янги юз йилликда: фаннинг тугун ва ечимлари / ТошДШИ илмий ишлар тўплами. Т., 2003. 181-бет.

³О.О.Рульова. Номинативный аспект дитячого мовлення. Автореф. дисс. ... канд. філол. наук. Одеса, 2002. С. 12.

⁴Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдди, бешинчи жилд. Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. 583-бет.

⁵Я.Вальшнер, Х.Миккин. Невербальная коммуникация в диалектах // Труды по психологии. Тарту, 1974. С. 121.

АБСТРАКТ СЎЗЛАРНИ ЁНДОШ ҲОДИСАЛАРДАН ДЕФИНИЦИЯЛАШ МАСАЛАСИ

Аннотация. Мақола тилшуносликдаги долзарб масалалардан бири бўлган абстракт сўзлар тадқиқига бағишланган. Унда абстрактликнинг моҳияти, конкрет лексика (сўзлар)га муносабати, ёндош ҳодисалардан фарқи аниқланган.

Калит сўзлар: сўз, кенг маъноли сўз, абстракт сўз, сўз маъноси ва абстрактлик.

Annotation. The article is devoted to the research of one of the actual problems of linguistics – abstract words. The essence of and attitude to abstractness are expressed in specific vocabulary with differences from related cases.

Key words: word, words with extensive meaning, abstraction word, meaning of word and abstractness.

Тилда абстракт тушунчаларни ифодаловчи сўзлар мавжуд экан, абстракт бўлмаган тушунчаларни номловчи бирликлар билан зиддият мавжуд бўлади ва бу зиддият абстрактлик/конкретлик фалсафий антиномиясини ўзида акс эттиради.

Тилшунослар томонидан лексик сатҳдаги абстрактлик/конкретлик муаммосини ечишга жуда кўп уринишлар бўлган ва бундай тадқиқотлар ҳозиргача давом этмоқда. Лекин, абстракт ва конкрет лексикани аниқ чегаралаш ҳамда унинг омиллари хусусида яқдил фикр мавжуд эмас. Абстракт сўзлар тадқиқотидаги турлича хулосаларга текшириш объектининг онтологик мураккаб табиатга эга эканлиги¹ ва текшириш омилларининг яхши ишланмаганлиги² асосий сабаблар деб кўрсатилади.

1. Айрим тилшунослар абстракт ва конкрет лексикани тўғри ва аниқ ажратиш мумкинлигини, улар ўртасидаги фарқ яққол кўришиб турганлигини таъкидлайдилар.³

2. Бошқалари эса бундай чегаралашни қийин ва иложсиз деб ҳисоблаб, абстракт сўзларнинг мураккаб семантикаси чегаралашни қийинлаштиришини⁴, бундай қатъий чегаралаш белгининг жуда кенг, серқирра маъносини тор рационал қолипга солиб қўйиши мумкин эканлигини⁵ айтадилар.

3. Учинчи гуруҳ тадқиқотчиларнинг фикрича, абстракт ва конкрет сўзлар ўртасида оралик, бирига ўтиш зонаси мавжуд бўлиб, бунда абстракт ва конкрет номлар орасида конкретлик даражаси турлича бўлган бир қанча сўзлар мавжуддир⁶.

Бизнингча, юқоридаги омиллар билан бирга, абстракт номлар таркибининг бир жинсли эмаслиги, яъни мазкур гуруҳ элементларининг таркибидagi сўзларда абстракция даражаларининг турлича эканлиги абстракт ва конкрет сўзларни бир-бирдан қатъий чегаралаш имконини бермайди. Зеро, абстракциянинг қўйи даражасига эгаллик номларни конкретликка яқинлаштиради ва абстракциянинг юқори даражасига мансуб номлар билан ҳам зиддиятга олиб келади. Бундай ҳолат абстракт ва конкрет номлар ўртасидан аниқ чегара қўйишни қийинлаштиради.

Абстракт номларни чегаралашда мураккабликни келтириб чиқарувчи бундай ёндош ҳодисаларга кенг маъноли сўзлар, жамловчи отлар, ирреал тушунча номлари мисол бўла олади.

Тилшуносликда *модда*, *нарса*, *элемент*, *ҳодиса*, *предмет* каби кенг маъно англатувчи сўзларни абстракт ва конкрет лексикага ажратиш мунозарали ма-

саладир. Тилшунослардан В.Г.Гак, Б.Д.Джоломанова кенг маъно англатувчи сўзларни абстракт номлар қаторига киритадилар. Ҳатто, В.Гак абстракт сўзларни кенг маъноли, конкрет сўзларни эса тор маъноли сўзлар деб баҳолайди⁷. Рус тилшуносларидан С.Ю.Павлина⁸, М.В.Никитин⁹ кенг маъноли сўзларни абстракт ва конкрет сўзлар оралиғидаги бўғин, деб таърифлайди. А.А.Уфимцева эса кенг маъноли сўзларни «абстракт-конкрет сўзлар» деб баҳолайди¹⁰. Инглиз тили материаллари бўйича илмий тадқиқотлар олиб борган Л.А.Савельевнинг фикрича, абстракт ва конкрет сўзлар орасида оралик ҳолат бўлиши мумкин эмас.

Кенг маъноли сўзларни абстракт лексикага киритувчи тилшунослар улардаги маънонинг умумийлигига ва номланаётган моҳиятнинг бевосита кузатишда берилмаганлигига асосланади. Таъкидлаш кераки, кенг маъноли сўзлар жуда катта умумийликка эга ва шу боис турли жинсли моҳиятларни номлайди. Масалан, *предмет* сўзи предмет бўлиши мумкин бўлган, борлиқдаги муайян шаклга эга барча субстанцияни умумлаштиради. Ёки, *нарса* сўзини ҳар қандай моддийликка нисбатан қўллаш мумкин. Кенг маъноли сўзларнинг катта умумийликка эга бўлиши уларни абстракт деб баҳолашга сабаб бўла олмайди. Зеро, умумлаштириш, яъни абстракция конкрет лексикага ҳам, абстракт лексикага ҳам, бутун тил системасига ҳам хосдир.

Шу ўринда абстракция тушунчаси изоҳига тўхталиб ўтиш лозим. Абстракция – предмет ёки ҳодисанинг аҳамиятли белгиларини ажратиш учун у ёки бу аҳамиятли бўлмаган жиҳат, хусусият, алоқаларини фикран (ҳаёлан) эътибордан соқит қилишдир¹². Абстракциянинг бир нечта турлари мавжуд бўлиб, абстракт ва конкрет сўзлар зиддиятига икки хил: умумлаштирувчи ва айирувчи (изоляцияловчи) абстракция натижаси асос бўлган.

Умумлаштирувчи абстракция деб предметнинг ўхшамаган, фарқли хусусиятлардан узоқлашиб ва бир вақтнинг ўзида ўхшаш, бир хил, умумий хусусиятларини ажратишга айтилади. Мазкур абстракция натижасида тушунча шаклланади ва у ўз навбатида конкрет лексикада ўз ифодасини топади. Масалан, биз умримиз давомида дарахтнинг юзлаб турларини, миллионлаб шакллари кўрганмиз. Лекин уларнинг барчасини онгимизда эслаб қола олмаймиз. Кўрган дарахтларимизнинг бир-бирдан фарқли, аҳамиятсиз белгилари эътибордан соқит қилинади ва барчаси

учун умумий бўлган, уни гулдан, бутадан фарқловчи асосий белгилари онгимизда акс этади, сақланади. Демак, «даррахт» ҳақидаги тушунчада воқелиқдаги барча даррахтларнинг энг умумий белгилари умумлашади. Бу каби умумлаштирувчи абстракция натижаларини конкрет лексикага мансуб сўзлар номлайди.

Изоляцияловчи (айирувчи) ёки аналитик абстракция муайян хусусият ва муносабатларни предметдан ёки бошқа хусусиятларидан ажратиш жараёнидир. Абстракция натижасида «абстракт предмет» ҳосил бўлади: *ғўзаллик*, *бемехрлик* каби. Мазкур абстракцияда ҳам умумлаштириш мавжуд бўлса-да, фарқли томони, ажратилаётган хусусият ва муносабатлар фикран предметлаштирилади, моддий ташувчисидан (эгасидан) алоҳида предмет сифатида идрок қилинади¹³. Объектидан ажратилиб алоҳида предмет, деб фикр қилинган хусусият, муносабат, ҳолатларни эса абстракт сўзлар номлайди: *қувонч*, *бахт*, *онг*, *муҳаббат*, *нафрат* каби. Масалан, *яхшилик* инсоннинг хусусиятларидан бўлиб, ушбу номда мазкур хусусият объектдан, яъни инсондан ажратилган. *Яхшилик* номи атаётган тушунчада реал оламда ундан айри тарзда мавжуд бўлмаган хусусият инсондан ажратилган ҳолда алоҳида субстанция сифатида умумлашган.

Юқоридагилардан маълум бўлдики, умумийлик абстрактлик/конкретлик опозициясининг фарқловчи белгиси бўла олмайди ва кенг маъноли сўзларни абстракт сўзлар қаторига киритишга ҳам асос бўла олмайди.

Кенг маъноли сўзларнинг синтагматик муносабатларида намоён бўладиган хусусиятлари эса уларни абстрактликдан узоқлаштиради. Масалан, *модданинг таркиби*, *предметнинг олд томони*, *нарсанинг овози* каби. Маълумки, абстракт сўзлар бу каби боғланишлар ҳосил қила олмайди. *Бахтнинг таркиби*, *омаднинг олд томони*, *нафратнинг овози* каби боғланишлар мантиқсиздир.

Кенг маъноли номларнинг абстракт сўзларга нисбатан интеграл белгилари мавжудлиги билан бирга, дифференциал белгиларини ҳисобга олган ҳолда, биз уларни абстракт лексика таркибига кирита олмаймиз. Лекин уларни конкрет сўзлардан ҳам фарқли томонлари мавжудки, бундай ҳолат ўзбек тилшунослигида кенг маъноли сўзлар тадқиқига бағишланган илмий ишларга катта эҳтиёж борлигини кўрсатади.

Абстракт сўзлар ақлий ва руҳий жараён маҳсули экан, ҳар бир шахснинг ақлий ва руҳий оламининг бетакрор эканлиги абстракт сўзларнинг инвариант аспектдан вариант аспектига катта бўлишини таъминлайди. Масалан, *бахт* сўзининг инвариант қисми «ҳаётдан қониқиш ҳисси». Ҳар бир инсоннинг савияси, дунёқараши, маънавиятидан келиб чиқсак, унинг ҳаётдан қониқиш ҳолати турлича бўлиши аниқ.

Абстракт номларни фарқлашда муаммоли ва зиятларга сабаб бўлувчи ҳодисалардан бири ажратилган сўзлардир. Объектидан алоҳида олинган белги-хусусият, муносабатларни номловчи барча ажратилган сўзларни абстракт ном деб баҳолаш тўғри эмас. Масалан, ўзбек тилида -лик аффикси (объектидан) ажратилган сўзларни ясайди: *дўст+лик* (одамдан), *одобсиз+лик* (одамдан), *яшил+лик* (япроқдан), *иссиқ+лик* (ўтдан), *совуқ+лик* (муздан), *юмшоқ+лик* (пахтадан), *аччиқ+лик* (қалампирдан), *яроқли+лик* (буюмдан), *ҳақиқий+лик* (суратдан), *хушбўй+лик* (гулдан) каби.

Абстракт сўзлар ақлий билиш орқали тафаккур қилинадиган гносеологик характердаги моҳиятларни номлашига асосланиб, ушбу гуруҳга юқорида берилган сўзлардан фақат ақл орқали мушоҳада қилиб англонадиган *дўстлик*, *одобсизлик*, *яроқлилик* ва *ҳақиқийлик* сўзларини киритамиз. Қолган сўзлар атаётган субстанциялар ҳиссий билиш натижасида тасаввур қилинади. Яшиллик япроқдан ажратилган бўлса-да, уни кўриш орқали, иссиқлик, совуқлик ёки юмшоқликни теримиз орқали, аччиқликни таъм билиш орқали, хушбўйликни ҳид билиш орқали, шовқинни эшитиш орқали сезамиз. Бу каби эмперик билиш орқали сезиш мумкин бўлган моҳиятларни номловчи сўзлар абстракт лексика таркибига кирмайди. Демак, -лик аффикси ёрдамида ясалган ҳар қандай бирлик ҳам абстракт сўз бўла олмайди.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, абстракт сўзларни ёндош ҳодисалардан аниқ чегаралаш қийин ва ҳатто иложсиз. Лекин, фарқли томонлари яққол кўриниб турган ирреал предмет номлари, ҳиссий билиш орқали сезиш мумкин бўлган ажратилган номлар абстракт сўзлар қаторига кирмайди. Ҳам фарқли, ҳам ўхшаш белгиларга эга бўлган кенг маъноли сўзлар абстракт лексика таркибидан жой олмаса-да, абстрактлик майдонидан ўрин эгаллаши мумкин.

¹Бу ҳақда қаранг: Т.А.Золотарёва. Семантические особенности английских абстрактных существительных, влияющие на употребление артикля: Дис. ... канд. филол. наук. М., 2003. С. 15

²А.А.Уфимцева. Типы словесных знаков. М.:Наука, 1974. С.101; М.Н. Башкуева. Структурно-семантические особенности группы существительных в современном английском тексте. Дис. ... канд. филол. наук. М., 2002. С.31.

³Р.И.Розина. К противопоставлению абстрактного и конкретного в языке // Вопросы информационной теории и практики. 1983. №48. С. 215–22.

⁴Д.Н.Шмелёв. Проблемы семантического анализа лексики. М.: Наука, 1973. С.5; А.А.Уфимцева. Лексическое значение. Принцип семиологического описания лексики. М.: Наука, 1986. С. 128–130.

⁵Л.О.Чернейко. Лингво-философский анализ абстрактного имени. М.:Изд-во МГУ им.Ломоносова, 1997. С.103.

⁶О.М.Чередниченко. Квазиабстрактные имена: позиционные условия плюрализация и прагматические характеристики. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Ростов-на-Дону, 2002.

⁷В.Г.Гак. Сопоставительная лексикология. М.: Международные отношения, 1977. С.76.

⁸С.Ю.Павлина. Переходные зоны в области функционирования абстрактных и конкретных существительных. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Нижний Новгород, 1997. С.3–4.

⁹М.В.Никитин. Основы лингвистической теории значения. М.: Высшая школа, 1988. С. 25.

¹⁰А.А.Уфимцева. Типы словесных знаков. М.: Наука, 1974. С.101.

¹¹Л.А.Савельев. Субкатегоризация абстрактных существительных в современном английском языке. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Ленинград, 1985. С.5–6.

¹²В.Кемеров. Философская энциклопедия. «Панпринт», 1998. С.21.

Шухрат ҚАЛАНДАРОВ,
Қўкон давлат педагогика институти тадқиқотчиси

ЛЕКСЕМАНИНГ МИЛЛИЙ-МАДАНИЙ СЕМАЛАРИ

Аннотация. Мазкур мақолада халқ оғзаки ижодининг нодир намунаси ҳисобланмиш мақоллар таркибидаги сўзлар ва уларнинг семемаларидаги миллий семалар таҳлилга тортилган. Лексема семемасининг лингвокультурологик хусусиятлари қиёсий аспектда олиб қаралган.

Калим сўзлар: мақол, лексема, семема, миллий-маданий сема, лингвокультурологик таҳлил.

Лексемалар нафақат алоҳида қўлланишларида, балки барқарор бирикмалар таркибида ҳам кўчма маъно касб этади. Хусусан, халқ оғзаки ижодининг нодир намунаси ҳисобланган мақол ва иборалар таркибида бундай ҳолатларнинг ёрқин намуналарини кўришимиз мумкин. Қуйида алоҳида қўлланишлардаги лексемаларнинг аксарият кўчма маънолари миллий-маданий моҳиятга эга эканлигини кўриб ўтамиз.

Ҳозирги ўзбек тилида фаол қўлланиладиган *хатга тушдинг* – *ўтга тушдинг* мақоли тўрт сўздан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бири кўчма маънода қўлланган. Аммо биз мақолдаги *хат* сўзи ифодагайдиган миллий-маданий маънога муурожаат қиламиз. Дастлаб сўзнинг «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»даги маъноларига диққат қилайлик.

«**ХАТ 1.** Ёзув, ёзилган, чизилган ёки ўйиб туширилган белгилар; матн. *Олим тошга ўйилган қадимий хатни ўқишга уринди.* **2.** Ёзувда ишлатиладиган график белгилар; ҳарфлар тизими. *Арабча хат. Лотин хатини ўрганмоқ.* **3.** Бирор хабар бериш ёки фикр алмашиш мақсадида аниқ манзилга асосан почта орқали юбориладиган, матн ёзилган қоғоз. **4.** Ҳарфларни ёзишдаги ўзига хос услуб, кўриниш, ёзув хили. *Унинг хати хунук.* **5.** Савод; ҳарф таниш [*Имом:*] *Тўғриси айтсак, хатимиз йўқ ҳисобида!* **6.** Расмий қоғоз, ҳужжат. *Бунга ташкилотлар ва шахслар ўртасидаги расмий ишга тааллуқли бўлган хатлар, ёзишмалар қиради.* **ЎТА. 7.** Сатр, мисра. *Билиш учун ҳар қайси шеърдан бир-икки хат ўқиб кўриш керак эди..»¹*

Биз кузатаётган *хатга тушмоқ* ибораси *талоқ хати*, *хат тортмоқ*, *хат қилиб бермоқ*, *хатга олмоқ* иборалари билан бирга сўзнинг 7-маъноси таркибида қаралган. Демак, сўзнинг бу маъносидан миллий-маданий семани қидириш учун асос етарли. *Хат* сўзи «письмо» маъносида рус тилига қиёсан олинганда миллий семали бўлмайди. Бу сўзнинг бошқа барча маънолари миллий характерга эга.

«Ўзбекско-русский словарь»да эса *хат* сўзига қуйидагича изоҳ берилган: 1) письмо; 2) грамота; 3) записка; 4) почерк; 5) надпись; 6) *уст* черта, линия; 7) *уст* строка; 8) список, опись; 9) документ, свидетельство; 10) обл грядка² (УРС, 515).

Қўринадигани, мазкур луғатда *хат* сўзининг юқоридаги мақолда ифодаланган маъноси 8-маъно сифатида берилган: «список, опись; хатга олмоқ (или солмоқ, битмоқ) включать в список, описывать; записывать (*куда-л.*); *мулкни хатга олмоқ*: описывать

Annotation. The article analyzes the word as a part of sayings which are images of original folklore, as well as its national semes. The linguistic-cultural features of sememes and lexemes are examined in a comparative aspect.

Key words: proverb, lexeme, sememe, national - cultural sema, linguistic-cultural analysis.

имущество; хатга тушмоқ; попадать в список, быть записанным (*куда-л.*); быть описанным (об имуществе); *хатга тушдинг* – *ўтга тушдинг* погов. попал в список – пропал (сейчас употребляется в шутливым оттенкам) (УРС, 515).

Хат сўзининг рус тилидаги муқобили бўлган *письмо* сўзининг «Тольковый словарь русского языка» (Ожегов)даги изоҳига диққат қилайлик:

«**ПИСЬМО**, -а, *мн.* письма, -сем, -сьмам, *ср.* 1. Написанный текст, посылаемый для сообщения чего-н. кому-н. *Написать п. родным. Заказное п.* 2. Умение писать. *Учиться чтению и письму. Искусство письма.* 3. Система графических знаков для передачи, запечатления речи. *Словесно-слоговое п. Иероглифическое п.* 4. Манера художественного изображения. *Реалистическое п. Икона старинного письма.* *II уменьш. письмоце, -а, ср.* (к 1 знач.). *II унич. письмошко, -а, ср.* (к 1 знач.).»

Ажратилган ва изоҳланган мазкур маънолардан 1- ва 3- си *хат* сўзининг маъноларига мувофиқ келади. 2- ва 4- маънолар ўзбек тилига қиёсан олинганда, рус тили учун миллий-маданий семема сифатида намоён бўлади. Бунга амин бўлиш учун «Русско-узбекский словарь»даги *письмо* сўзининг ўзбек тилига таржимасига диққат қилайлик:

«ПИСЬМО *с.р.* –а, *мн.* Письма, *р.* –сем **1** хат, нома, мактуб; написать письмо хат ёзмоқ; заказное письмо заказной хат; **2** ед.ёза билиш, ёза олиш, ёзиш; хат-савод; учиться письму ёзишни ўрганмоқ; **3** ёзув, ҳарфлар: славянское письмо – славян ёзуви, славян ҳарфлари; арабское письмо – араб ёзуви; **4** спец. Бадий тасвир усули; реалистическое письмо реалистик тасвир усули; **5** бирор ташкилотга ёзилган хат, расмий ҳужжат; гарантийное письмо кафиллик (гарантия) хати, кафолатнома.»³

Мазкур луғатда берилган 1-, 3-, 5- маъноларни қайд сифатида рус ва ўзбек тиллари учун муштарак қилиш мумкин.

Маъноларнинг талқини турли луғатларда, умуман олганда, мувофиқ келади. Ўзбек тили учун миллий-маданий маънолар «Ўзбекско-русский словарь»да сўз бирикмалари ёки рус тилидаги *письмо* сўзига бевосита алоқадор бўлмаган бутунлай бошқа лексема-лар воситасида берилган.

Хат сўзининг биз кузатаётган ва таҳлил қилаётган *рўйхат* сўзига мувофиқ келадиган миллий-маданий семемасининг халқ мақолида воқеланиши

ва уни келтириб чиқарувчи омиллари ўзига хосдир. «Ҳикматнома»да бунга доир қуйидаги фикрлар берилган. Манбада *Хатга тушдинг – ўтга тушдинг* мақолининг келиб чиқиши ва унда *хат* сўзининг «рўйхат» миллий-маданий семасини келтириб чиқарувчи ҳолатлар уч асосдан бирига бориб тақалиши таъкидланади. Биринчи фаразга кўра, хонлар замонида маҳалла элликбошилари, танобчилар ва ҳ. уйма-уй юриб, аҳолини хатга (рўйхатга) олардилар-да, улардан «хонпули», «закот», «капсан» (деҳқонлардан олинадиган солиқ), «ушр» (давлат ҳисобига ҳосилнинг ўндан бир қисми миқдорида тўланадиган солиқ), «ҳосил пули», «ўлпон пули», «ҳовлиёна», «қозиқ пули», «корсон пули» ва бошқаларни ундирганлар. Солиқ тўлашга мажбур бўлган халқ ўз меҳнати самарасидан тўла баҳраманд бўлмай, моддий жиҳатдан қийналиб, жуда ҳам фақирликда кун кечиришган. Мазкур мақол ушбу хатга тушиш ҳодисасининг жуда салбий ва хунук оқибатларга олиб келганликларини кузатиш, халқнинг уни ўз бошидан кечириши натижасида пайдо бўлган, дейиш мумкин.

Иккинчи фаразга кўра, ўтмишда иш берувчилар, биринчидан, олдиндан тўлов тариқасида ҳар бир берган бўнагини махсус дафтарга қўшиб-чатиб «ил-

дириб» қўйган ва бундан хизматкорларни аниқ бир аҳборот билан хабардор қилмаган. Натижада, иш ҳақи бериладиган пайт келганда берилган «бўнак»лар йиғилиб, катта миқдорни ташкил қилган ва хизматкорга жуда оз миқдорда ҳақ берилган. Шунинг учун улар иложи борица бўнак «рўйхати»га тушмасликка, бундай рўйхат уларни хонавайрон қилишини назарда тутиб, уни «юмшоқлик» билан, мақол воситасида ифодалашга ҳаракат қилишган бўлиши мумкин.⁴

Учинчи фаразга кўра, бу мақол унчалик ҳам тарихий бўлмай, аслида ўтган асрнинг бошларидаги мардикорчилик воқеалари билан боғланади. Миллий-маданий семанинг муштарак семалардан фарқли равишда бевосита бирор халқ ҳаёти, турмуш тарзи билан боғлиқ эканлиги ушбу мақол таркибида иштирок этган *хат* сўзининг ифодалаган маъноларида яққол намоён бўлади.

Ушбу фаразлардан шу нарса кўринадик, хатга тушдинг – ўтга тушдинг мақолининг келиб чиқиши тамомила ўзбек халқи ҳаёт тарзи билан боғлиқ. Мақол таркибидаги ҳар бир сўз ўзига хос семаларни намоён этган. Сўзларнинг айна жиҳатларини ўрганиш янги асрда яна-да ривожланиб бораётган лингвокультурологик тадқиқотлар сирасига муносиб ҳисса бўлиб қўшилади.

¹Ўзбек тилининг изоҳли луғати. IV жилд. Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2008. 389-бет.

²Узбекско-русский словарь. Т.: Главная редакция Узбекской Советской энциклопедии, 1988. С.515.

³Русско-узбекский словарь. В двух томах. Т.2. Т.: Главная редакция Узбекской Советской энциклопедии, 1984. 800 С.60.

⁴Ҳикматнома. Ўзбек халқ мақолларининг изоҳли луғати. Т.: Ўзбекистон Совет Энциклопедияси Бош редакцияси, 1990. 419–420-бетлар.

Марҳабо ҚҶҚОРОВА,

филология фанлари номзоди,

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти
катта илмий ходим-изланувчиси

ЭРКИН АЪЗАМ НАСРИДА СУВ ШАРТЛИ БАДИЙ ТИМСОЛИ

Аннотация. Мазкур мақолада янги ўзбек насрининг пешқадам вакили Эркин Аъзам ижодида сув образининг реалистик, халқона, шартли рамзий маъно қатламлари таҳлил этилди.

Калит сўзлар: сув, сув культу, халқона ишонч-эътиқод, шартли тимсол, метафора, реалистик услуб.

Annotation. The article is devoted to Erkin Azam's creative activity – the bright representative of Uzbek prose literature, whose works are analyzed in realistic folk cult of water, containing conditionally symbolic meaning.

Kew words: water, water cult, people's trust and belief, conditional example, metaphor, realistic method.

Сув дунё халқлари мифологиясида универсал рамзлардан саналади. Сув – жонлантириш, ёшартириш хусусиятига эга. Сув – ёруғлик, поклик рамзи. Бу образ ҳақидаги қарашлар дуалистик характерга эга. Сувга офат келтирувчи, инсон ҳаётига фалокат олиб келувчи образ сифатида қараш тенденцияси ҳам мавжуд. «Мифологик луғат»да сув образига: «...дунё яралишининг фундаментал стихияларидан бири, бутун борлиқнинг бошланғич ҳолати, ибтидоий ҳаётнинг эквиваленти»¹, деб таъриф берилади.

Диний-мифологик талқинларга кўра, сув – эркак рамзи, тупроқ – аёл рамзи сифатида қаралади. Баъзи халқлар адабиётида сув худоси (Посейдон,

Алфей – юнонларда, Анахита ва Эр Хубби – туркий халқларда) образлари ҳам мавжуд. Ислол динининг муқаддас китоби «Қуръони карим»нинг қатор сура ва оятларида ҳам «сув» билан боғлиқ фикрлар талайгина. Жумладан, «Бақара» сурасида шундай оят келади: «У сизлар учун Ерни «пояндоз», осмонни «бино» қилиб қўйди ва осмондан сув тушириб, у сабабли сизларга ризқ сифатида мевалар (мевали дарахтлар)ни ундирди»². Демак, сув – ризқ тимсоли. Шунингдек, Нуҳ пайғамбарнинг кема саёҳати ҳам сув тўфони билан машҳурдир.

Сув қадимий фалсафа илмида, муқаддас диний китобларда дунёнинг яралишидаги тўрт асосий унсурнинг (сув, ҳаво, тупроқ, олов) бири

саналади. Бундан ташқари, туркий халқлар оғзаки мифологиясида «Сув култи» билан боғлиқ қадимий қарашлар ҳам мавжуд³.

Эркин Аъзам насрида сув тимсолига кўп мурожаат этилади. Мазкур шартли рамзий образ халқнинг кўп йиллик ишонч-этиқодлари сифатида адиб ижодига кириб келган. Бинобарин, адибнинг «Гули-гули», «Сув ёқалаб», «Забаржад», «Сой бўйи чимзор», «Шажара» каби қисса, ҳикоя ва драмаларида сув етакчи бадиий шартли тимсол даражасига кўтарилган.

Болта Мардон – «Сув ёқалаб»⁴ киноқиссасининг бош қаҳрамони. У – даври ўтган одам образи. Мазкур асарда **сув – шартли метафорик образ** даражасига олиб чиқилган. Унда қишлоқда яшаётган замондошларимиз турмуши ҳаққоний ёритилган. Уларнинг оддий кундалик ҳаёти, оилавий, иқтисодий, маънавий инқирозлари маҳорат билан очиб берилган. Қиссада Болта Мардоннинг икки ўғли билан сув ёқалаб келиши ҳикоя этилади. Сув ёқалаб келаётган «даври ўтган» раис бува ва унинг икки ўғли шартлилик табиатига кўра айнан шу воқелик фониди ҳаракатланади. Қиссада сув рамзий образи ижобий маъно товланишларига эга: Болта Мардон икки ўғли билан ҳамқишлоқларининг қуриб ётган ҳовли-боғларига сув олиб келади. Сув – асарда нур, ёруғлик, меҳр-оқибат, яхшилик олиб келишига рамзий ишора гўё. «**Сув ёқалаш ҳангомаси**» қиссага янгича бадиий композиция, воқеаларни, характерларни, бадиий ғояни бир-бирига боғловчи энг муҳим бадиий восита сифатида асар матнига ўзгача маъно берган. Воқеалар оддий инсонлар – ёш йигит, Бозор сариқ, эгизак Ҳасан-Ҳусанлар, таъзияли уй, Зулфиянинг уйи (Болта Мардоннинг қизи), рашкчи хотин билан эрнинг ҳовлиси, Шарофат холанинг ҳовлисида давом этади, маиший-бадиий фон, шартлилик табиатига кўра, у ҳовлидан бу ҳовлига кўчади.

Эътибор берсак, Болта Мардон сув ёқалаб келиш баҳонаси ила етти ҳовли, етти оиланинг аҳволидан хабар олади. Шу баҳонада китобхон шунча характер, шунча ташвишу дард-аламдан бохабар бўлади. Бизнингча, ёзувчининг етти рақамига мурожаати ҳам бежиз эмас. Адиб бадиий шартлиликнинг еттилик шаклидан унумли фойдаланади. Одатда, халқ оғзаки ижоди ва мумтоз адабиёт намуналарида етти рақами магик (сеҳрли) хусусиятга эгаллиги ўзбек ва хорижлик фольклоршунос олимлар томонидан ўрганилган⁵. Болта Мардон еттинчи ҳовлида ўзи кўнгил қўйган аёл – Шарофат хола билан хайр-манзур қилади.

Назаримизда, қисса қаҳрамонининг сув ёқалаш нияти билан бошланган отлик юриши видолашув лаҳзаларига ўхшайди. Болта Мардоннинг ҳаёти ариқдаги сув каби оқиб ўтдию-кетди, деган бадиий-фалсафий мазмун шартли-ёндаш рамзли СУВ тимсолига сингдириб юборилганини англаб етамиз.

Адибнинг «сув» образи билан боғлиқ халқона ишонч-этиқодлари «Гули-гули» қиссасида янада маромига етказилган⁶. Жийдали аҳли зилол сувнинг булғанишида қўшдарёликларни айбдор деб билишади ва ўрмон калта бошчилигида улар устидан шикоят хати тайёрлашади. Ифлосланган сувни ичаётган жийдали аҳолисининг маънавий-руҳий дунёсига ҳам заха етишига улар қаттиқ ишонишади.

«Сув ёқалаб» қиссасида сув – шартли рамзий образи кўпроқ ижобий хусусиятга эга бўлса, «Гули-гули» да ўзгача салбий халқона талқинлар кузатилади. Қисса экспозицияси айнан Мўминвойнинг сувни ҳаром қилиш хатти-ҳаракати тасвири билан бошланади.

Ёзувчи «*бир ариқдан сув ичган минг хил одам*» ва бунда «*қанча сир, қанча синоат*»ни кўради. Демак, «Сув ёқалаб», «Гули-гули» қиссаларида «сув» шартли рамзий образи кўпмаъноли мазмунга эга бўлган.

Бундан ташқари, Э.Аъзамнинг «Забаржад» киноқиссасидаги қаҳрамоннинг отаси сувда чўкиб ҳалок бўлиш мотиви ҳам айнан шу тимсол билан боғлиқ. Отанинг ўрнига тирик қолган қиз (Забаржад) қариндош-уруғлари томонидан «Уриной» деб чақирилади. Қаҳрамонга қўйилган бундай исм, иккинчи ном бевосита халқона ишонч-этиқодлар билан боғлиқ. Отасининг ўлимида ўзини айбдор санайдиган Забаржад сувдан кўрқади.

Қисса бадиий композициясида «сув» билан боғлиқ воқеалар, тафсилотлар, рамзий маънолар, халқона иримлар битта ипга маржон мисоли тизилган.

Хусусан:

1. Қаҳрамоннинг отаси сувда чўкиб ўлган: бу ўринда сувнинг – ёвуз куч сифатидаги ҳам мифологик, ҳам табиий фалокат экани англашилади;

2. Забаржаднинг отасидан қолган ҳовлида, қари ўрик дарахти остида булоқ кўз очади – сув инсонни ёшартирувчи, шифобахш маъдан сифатида илмий таҳлил учун шаҳарга олиб кетилади;

3. Забаржад отаси ва ўзининг бахтсизлигини ўйлаб, мазаси қочганида, аммаси юзига сув сеппиб, кинна солдиради – халқона ишонч, суқ чиқариш маросимини ўтказди;

4. Забаржад маъданли сув давоси асос қилиб олинган «Ёшбулоқ» дам олиш сиҳаттоҳини ташкил қилиш ғоясини амалга оширишга бел боғлайди.

5. Ерга тўкилган сув – инсоннинг беқадр, маъносииз умри рамзи сифатида келтирилади.

Қисса қаҳрамони Забаржад илмий тадқиқот институтида ишлайди. У ёш тадқиқотчи, эпчил, уздабурон, ақлли, гўзал, аини пайтда унинг характери ҳеч кимникига ўхшамайди, ўжар, қайсар, бир сўзли. Шахсий ҳаётида ёши ўттиздан ошганида оилали, раҳбар эркакка кўнгил кўяди. Забаржад кўнгил қўйган эркакнинг ташқи қиёфаси, унинг кимлиги, исми ҳақида қиссанинг бирор ўрнида батафсил маълумот берилмайди. Бу сирли шахс образи Забаржад билан бирга бўлган лаҳзаларда, телефон мулоқотларда орқадан, чала тасвирларда берилади. Бизнингча, бадиий шартлиликнинг оғзаки ва ёзма адабиётда синалиб келинган анъанавий «**сир сақлаш усули**» қиссада муваффақиятли қўлланиши билан бирга, ёзувчининг аниқ бадиий нияти, мақсади туфайли шу йўлдан борилган. Қиссага мурожаат қиламиз: «*Майкачан. Чекапти. Уртаяшар. Сочига оқ оралаган. Юзи кўринмайди*»; «*Уртада турган чинни тарвузга пичоқ санчилар-санчилмас (сўяётган кишининг фақат қўли кўринади), у паққа иккига бўлиниб кетади. Қондек қип-қизил!*» (99-бет); «*Раҳбар кишининг кабинети. Узунчоқ столнинг икки тарафида тўрт-беш одам маҳтал бўлиб ўтирибди. Хона эгасининг ўзи нарироқда, буларга орқа ўгириб, қўл телефонида ким биландир сўзлашмоқда. Тўғрироғи, телефонда биров бетўхтов вайсаяпти, у эса яккаш қулоқ солиб турибди. Аҳён-аҳёнда узук-юлуқ бир нималарни сўраб қўяди, холос.*

Уртаяшар бир одам. Сочига оқ оралаб қолган. Юзи кўринмайди» (111-бет); «*Тўрдаги қўштўшакда бизга таниш ҳалиги ўртаяшар, сочига оқ оралаган киши ёстиққа бош қўйиб юзтубан ётибди*» (114-бет); «*Ҳалики киши боғнинг хилват бир бурчагига бориб, тўнкага ўтиради. Чека бошлайди. Боши ҳам.*

Юзини яна кўриб бўлмайди» (128-бет); «Айвонча эшиги ланг очик. У ерда бизга чала таниш (юз-кўзини кўрмаганмиз-да ҳали), сочига оқ оралаган ўртаяшар киши деразага қараб чекиб турибди» (140-бет); «Шу заҳоти тўсатдан чақмоқ чақнайдию мошинага ўтираётган одамнинг юзини бир зум ёритиб юборади. Ниҳоят, биз у зотнинг дийдорини кўрмоққа муваффақ бўламиз.

Аммо у – ким? Кимга ўхшайди у? Нега у шу чоққача юзини яшириб келди? У – сизми? Ё – бизми? Бу – суйган кўнгилинг ўзигагина аён! Буни суйган кўнгилингдан бўлак бошқа ҳеч ким билмайди. Тиллакурт мисоли чўғланиб турган алланима (сигарет!) қоронғилик қаърига учиб кетадию мошина эшиги қарсиллаб ёпилади» (146-бет).

Шу тариқа Забаржад кўнги қўйган эркак қиссанинг етти ўрнида орқадан, юзтубан ҳолатда, чала тасвирларда берилган. Яна еттилик. Яна «етти» магик рақамига мурожаат. Бу тасодифми? Ёки ёзувчининг онгли равишда мазкур рақамга ўзгача ёндошувими? Чала тасвирларда, яъни эркакнинг оқ оралаган сочи, тарвуз сўяётган кўли каби тасвирларда метонимик бадий кўчим акс этган. Мазкур образнинг китобхондан «сир сақланиши», бизнингча, Забаржаддек ақлли, илмли, эпчил қизнинг ор-номусини ҳам ҳимоя қилаётгандек гўё.

Қиссадаги тасвирларда шартли рамзлар маҳорат билан берилган. Жумладан, қип-қизил тарвузнинг

қоқ икки паллага бўлиниши Забаржад билан бу эркакнинг ҳаётини йўллари бошқа-бошқа эканлигига рамзий ишора этади. Тиллакурт мисоли чўғланган сигаретанинг қоронғилик қаърига учиб кетиши, бу, эркакнинг Забаржад ҳаётидан изсиз ўчишига рамзий ишора. Қишлоққа бориб булоқни кўриб, янги ғоялар билан шаҳарга қайтган Забаржад Восил амакининг ўлимидан хабар топганида, унинг «қўлидаги салмоқлигина шиша идиш ерга тушиб кетиб, паққа ёрилади. Оёқ остига сув сачрайди»⁸. Назаримизда, сувидашнинг синиши, ичидаги булоқ сувининг тўкилиб, ерга сингиб кетиши Восил амакининг бемақсад, бемаъно кечган ҳаётига мувофиқ келади.

«Шажара» драмасида ҳам сув, тоғ суви, булоқ сувига янгича бадий талқин берилади. Драма қаҳрамони Марат бизнес булоқ сувини пуллаб, тадбиркорлик ишларини бошлаб юборади. Асар якунида булоқ суви ўз-ўзидан қуриб қолади. Минг йилдан бери қайнаб-тошиб, одамлар чанқоғини босиб турган роҳатбахш сувнинг бирдан қуриб қолишини рамзий маънода табиатнинг инсон хатти-ҳаракатларига нисбатан норозилиги деб қабул қилиш лозим.

Хуллас, Эркин Аъзам насрида «сув» мифологик, халқона, реалистик, рамзий-мажозий, фалсафий маъно қатламларига эга. Ёзувчи «сув» образининг бадий қатламларини очишда реализм ва унинг улкан бадий имкониятларидан баракали фойдалана олган.

¹Мифологический словарь. М., 1991. С. 661.

²Қуръони карим. Маъноларининг таржима ва тафсири. Т.: Тошкент Ислоҳ университети, 2004. 4-бет.

³К. Имомов, Т.Мирзаев, Б.Саримсоқов, О.Сафаров. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. Т.: Ўқитувчи, 1990. 44-бет.

⁴Э. Аъзам. Сув ёқалаб. / Жаннат ўзи қайдадир. Т.: Шарқ, 2007. 57–95-бетлар.

⁵М. Жўраев. Ўзбек халқ эртақларида «сехрли» рақамлар. Т.: Фан, 1991. 90–126-бетлар.

⁶Э. Аъзам. Гули-гули / Шовқин. Т.: Ўзбекистон, 2011. 189–240-бетлар.

⁷Э. Аъзам. Забаржад / Жаннат ўзи қайдадир. Т.: Шарқ, 2007. 98-бет (Кейинги мисоллар ҳам шу асардан олинган бўлиб, саҳифаси қавс ичида кўрсатилади).

⁸Э. Аъзам. Забаржад / Жаннат ўзи қайдадир. Т.: Шарқ, 2007. 142-бет.

Обида ФАЙЗУЛЛАЕВА,
филология фанлари номзоди,
Гулистон давлат университети ўқитувчиси

«ДУНЁНИНГ ИШЛАРИ» ҚИССАСИДА ҲИКОЯЧИ ҚАҲРАМОН ОБРАЗИ

Аннотация. Мақолада Ўткир Ҳошимовнинг «Дунёнинг ишлари» асари хусусида сўз юритилади. Ҳикоячи сифатида нега персонаж нутқи танлангани асосланади.

Калит сузлар: қисса, муаллиф, ҳикоячи, персонаж, муаллиф нутқи, ҳикоячи нутқи, новелла, кечинма.

Annotation. The article describes the specific features of presentation of the events of U. Hashimov's hero "Dunyoning ishlari" by narrator. Explaining why it's selected as the narrator's speech.

Key words: story, author, narrator, character, narrator's speech, novel, experience.

«Таниқли адиб Ўткир Ҳошимовнинг «Дунёнинг ишлари» қиссаси китобхонлар қалбидан чуқур жой олган асардир. Унда асар воқеалари муаллиф нутқи билан эмас, балки персонаж нутқи, яъни ҳикоячи қаҳрамон тилидан ҳикоя қилинади.

«Дунёнинг ишлари» бир қарашда автобиографик қиссага ўхшайди. Унда муаллиф ўз онаси тўғрисида,

уруш йилларида кечган болалиги тўғрисида сўз юритади. Лекин ёзувчининг асосий нияти ўзи учун энг азиз сиймо – Онанинг портретини чизиш, унинг ҳаёт йўлини баён этиш, шаънига мақтовлар айтиб, хотирасини абадийлаштириш ва шу йўл билан фарзандлик бурчини ўташдангина иборат эмас. Акс ҳолда «Дунёнинг ишлари» онага бағишланган

кўпгина асарлардан фарқ қилмайдиган жўнгина асар бўлиб қоларди».¹ Зеро, унда она деган буюк зотга хос барча сифатлар мужассам.

«Дунёнинг ишлари» фалсафий умумлашмаларга бой, оддий инсон ҳаётининг турли муҳим жиҳатлари ҳақида ўйлашга чорлайдиган, юксак ҳиссий пардаларда ёзилган лирик-психологик қиссадир. Муаллиф бир вақтлар ўзбеклар ҳаётида кенг тарқалган, ҳозир ҳам тез-тез учраб турадиган оддий, маиший воқеаларни тасвирлар, шу тасвир жараёнида Она образини чизар экан, халқ ҳаётининг негизи – маънавий ахлоқий эътиқодларни бадиий таҳлил этиши бош мақсад қилиб кўяди».²

«Ўткир Ҳошимовнинг «Дунёнинг ишлари» қиссаси гўзал тили ва бадиий жозибаси билан алоҳида эътиборга сазовор. Уни заҳматқаш, меҳрибон, камтар, инсонпарвар, покиза ва мушфиқ ўзбек оналари шаънига битилган самимий дoston деб аташ мумкин. Адабиётда оналар мавзусида кўп асарлар битилган. «Дунёнинг ишлари» уларни асло тақрорламайди, тубдан фарқ қилади. Асар мазмун-мундарижасини ҳисобга олмаганда ҳам, шаклнинг ўзи биланоқ бадиий янгилик яратган».³ Қисса ўттиз ҳикоядан иборат бўлиб, ҳар бир ҳикоя тугал, мустақил мазмунга эга. Айни дамда бир-бири билан ўзаро боғлиқ, бири иккинчисини тўлдирлади. Бош қаҳрамон Она образини очишга йўналтирилган ҳикоялар бирлаштирилиб, яхлит сюжет чизиги ҳосил қилади. Ёзувчи кўпроқ бир фарзанднинг йўл қўйган хатолари жабрини руҳан тортиш жараёни, она қадрига ўз вақтида етмасликнинг оқибатлари, умуман, фарзанднинг руҳий кечинмалари тавсифи, онага бўлган чексиз меҳрнинг тафтини беришда ёзувчи шу инсон нутқидан фойдаланиши маълум кўрган.

Қиссадаги илк ҳикоялар муаллифнинг улғайган, хатоларини эътироф этган даврини ўз ичига олади. «Оқ, ойдин кечалар» ҳикоясида шундай дейилади: «Болалигимни эсласам, илиқ ёз кечалари кўз олдимга келади. Ҳовлимизда бир туп бодом бўларди. Эрта баҳорда кийгос гулларди-ю ҳеч мева тугмасди. Онам: «Бодом ёлғиз бўлгани учун мева қилмайди», деб тушунтирарди...».⁴ Асар экспозициясидаёқ она образидаги индивидуал хусусият кўзга ташланади. Яъни, она сира ҳам ёлғизликни хуш кўрмайди. У ёлғизликда инсон ҳеч қачон бахтли бўла олмайди, деган ақидага бир умр амал қилиб яшайди. Шу боис бу ақидани бодом дарахтига нисбатан ҳам шу маънода қўллади. Мана шу мантиқ бутун асар мазмунига сингдирилган. Ҳикоячи қаҳрамон бу ўринда ўз онаси ҳақидаги реал ҳақиқатларни таҳлил қилиб боради ва ўзига хос хулосаларга келади. Қиссадаги «Икки афсона» ҳикоясида муаллиф киритма воқеалар сифатига «Офтоб» ва «Обкаш ҳақида»ги афсоналарни она тилидан беради. Улар болага «чўпчак» сифатида сўзлаб берилади. Айнан мана шу ҳикоядан бошлаб ҳикоячи қаҳрамоннинг кичик ёшдаги бола сифатидаги кўриниши намоён бўлади. Ҳикоялаш тарзи ҳам мулоҳазакор ёши ўтган инсонники эмас, ўша тасвирланаётган боланинг характери, фикрлаш тарзига мосланган. «Офтоб ҳақидаги афсона»да унинг ер юзига чиқишни хоҳламаслиги, чунки унда ёмон одамлар кўплиги ва озодлик йўқлигидан нолиши тасвирланади. Лекин Тангри уни ифлос нарсаларни супурувчи одамлар борлиги билан, нуридан кўпроқ сочса, ёмон одамлар ҳам камайиб кетиши билан тинчлантиради

ва ҳар куни чиқишга ундайди. Иккинчи афсонада онасини хафа қилган бола бир кампирга обкашдаги сувини кўтаришда ёрдам бермоқчи бўлганида ўша обкаш билан роса савалагани, сабабини сўраганда ўз онасини ранжитган одам бировни хурсанд қилолмаслиги билан изоҳлаган. Мана шу икки афсонадаги ҳаёт ҳақиқати «катта ёшдаги ҳикоячи қаҳрамон»га кейинчалик маълум бўлгани, бундай оддий ҳаёт ҳақиқатини англаб етиш учун катта миқдордаги вақт ва ортга қайтариб бўлмас йиллар керак бўлганини эътироф этади.

Қиссанинг «Энг оғир гуноҳ» ҳикояси «кичик ёшдаги» ҳикоячи қаҳрамон тилидан сўзланади. Унда бир дўппи тўла ёнғоқ ютган бола уйига келиб, онасига уларни бериб талқонга қўшишни сўрагани, онаси талқон қилиб бўлгач, унинг эсига «соққа ёнғоғи» тушиб қолиб, унинг чақиб юборилганини сезгач, онага зарда қилиб, қилган талқонини ерга ағдаргани ҳақида сўз боради.

– «Нон-ку, бу аҳмоқ! Гуноҳ бўлади-ку! ... Онам бошини кўтариб менга қаради. Кўзларида алам, таъна бор эди» (18-бет). Кейинги воқеалар жараёнида она боласининг бу айбини ўз буйнига олиб, хўжайинининг ғазабига учрагани кўрсатилади. Қиссада дўсти хиёнатидан ғазабланган ва унга мушт тушириб уйдан ҳайдаган талаба тилидан ҳикоя хулосаси баён қилинишидан аввал табиат тасвири қаҳрамон руҳиятига мос тарзда баён қилинади. Ҳикоя хулосаси эса қуйидагича: «Онанг-чи, онанг ҳеч қачон хиёнат қилдими сенга! Бирон марта, ақалли бир марта хиёнат қилдими? Ҳар ким ҳар кимга хиёнат қилиши мумкин. Фақат она ўз боласига ҳеч қачон хиёнат қилмайди. Эҳтимол, инсон ҳаётининг шунча йиллардан буён давом этиб келаётгани шундандир» (20-бет). Бундаги онанинг ўзига хос яна бир фазилати фарзанд томонидан эътироф этилади. Ушбу эътирофни асослаш учун учта ўзига хос ҳикоялардан фойдаланилади. Учала ҳикояда ҳам ҳар хил кўринишдаги хиёнат тасвири берилган. Она боласи учун ҳамма нарсага тайёр, фақат фарзанди олдида бўлса бас, деган хулосага келиш мумкин.

Қиссадаги «Сурат» ҳикоясида эса оддий ҳаётини воқелик, боланинг онага безътиборлиги тасвирланган: « – Суратга тушайлик, деди тўсатдан. Ажабландим. – Қўйсангиз-чи оёи. Шундай дедим-да, чиқдим кетдим. Орадан икки ҳафта ўтди-ю...» (27-бет). Шундай қисқагина диалогда онанинг биргина кичик истаги баёнида унинг бутун ҳаёти, орзулари акс этган, яъни она ўғлининг ёдида, неваралари ёдида бир умр қолиш истагини пайқаш қийин эмас. Бу ҳолат фарзанд учун бир умрлик армон бўлиб қолди. Бундай ҳиссиёт тавсифини муаллиф нутқи билан, ёзувчи тилидан бериш тўғри бўлмайди. Буни персонажнинг ўз тилидан баён қилиш ёзувчига муваффақият олиб келган. Чунки ҳар бир китобхон ҳикоячи қаҳрамоннинг она тўғрисидаги мулоҳазаларига, чиқарган хулосаларига, фалсафий мушоҳадаларига диққат билан разм солади. Ўз қалбидан ҳис қилиб кўради. Айримлари ўзига етарли хулосалар чиқариб, афсусланишга олиб келадиган ҳолатларнинг олдини олишга уриниши ҳам мумкин.

«Дунёнинг ишлари» қиссасига жозибача бахш этган омиллардан бири – муаллифнинг самимияти. У қиссанинг бирон жойида сунъийликка йўл қўймайди, овозини кўтармайди, ҳайқирмайди. У онасига теран муҳаббатини ҳам, поёнсиз ҳурматини ҳам

хаққоний ифодалайди. Айни чоғда, китобхонлардан ўз хатоларини ҳам яширмайди. Муаллиф онаси ҳаётлигида уни етарли эъзозламагани учун таассуф туйғуларини ҳам ошкора тасвирлайди. Муаллиф буларнинг барчасидан муайян хулосалар чиқаради ва уларни ўзининг энг изтиробли ўйлари сифатида китобхонга ҳавола этади» (28-бет).

Хуллас, «Дунёнинг ишлари» қиссасида ҳикоячи қаҳрамон – муаллиф айнан шу усулни, яъни персонаж тилида новеллаларни ҳикоя қилганлиги сабабли ҳам

муваффақиятга эришган. Чунки онага бўлган чексиз эҳтиром ва меҳр ифодасида ёзувчининг нейтрал нутқидан кўра персонаж нутқи маъқул келади. Асар савияси ҳам айнан кечинмаларнинг хаққоний ифодалангани учун ҳам юқоридир. Ушбу қисса – лирик қисса бўлиб, уни ўқиган китобхон албатта, таъсирланади, унинг тарбиявий жиҳатларини ўрганади, ундаги воқелиқдан ўзига зарур хулоса чиқара олади, деган умиддамиз.

¹Н.Каримов ва бошқалар. XX аср ўзбек адабиёти тарихи. Т.: Ўқитувчи, 1999. 489-бет.

²Ўша асар, ўша бет.

³С.Мирзаев. XX аср ўзбек адабиёти. Т.: Янги аср авлоди, 2005. 399-бет.

⁴Ў.Ҳошимов. Сайланма. Т., 1993. 7-бет (Кейинги мисоллар ҳам шу манбадан олинган бўлиб, саҳифаси қавс ичида кўрсатилади).

Onajon BOLTAYEVA,

T.N.Qori-Niyoziy nomidagi O'zbekiston Pedagogika fanlari ilmiy-tadqiqot instituti katta ilmiy xodim-izlanuvchisi

O'QUVCHILARDA TANQIDIY BAHOLASH KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH USULLARI

Ma'lumki, har bir o'quvchi o'ziga xos layoqat va iqtidorga ega. Ular tabiatan qiziquvchan va bilim olishga intiluvchan bo'ladilar. O'quvchilar iqtidorini namoyon qilishi uchun o'quv jarayoni o'qituvchi tomonidan samarali tashkil qilinishi kerak. O'quvchilarni o'ylash va muammolarning yechimiga ijodiy yondashishga undash natijasida ular fikrlaydilar, mustaqil tarzda xulosa chiqaradilar, ma'lum bir asar qahramonlariga tanqidiy baho berish tajribasiga ega bo'ladilar. O'quvchilarni badiiy asar qahramonlariga tanqidiy baho berishni o'rgatishga yo'naltirilgan darslarda quyidagi usullardan foydalanish mumkin:

– qo'shaloq bashorat qilish usuli. Bu usulga ko'ra o'qituvchi badiiy asar matnidani tanlab olingan tayanch so'zlar ro'yxatini o'quvchilarga taqdim qiladi. O'quvchilar juft-juft bo'lib uni muhokama qiladilar va takliflar kiritadilar. Mazkur so'zlar yordamida asar syujeti bashorat qilinadi;

– davra stoli tashkil etish usuli. Bunda bir o'quvchi g'oyani yozib, uni yonidagi o'quvchiga uzatadi. U ham mazkur g'oyaga munosabatini yozib, navbatdagi o'quvchiga beradi. Buni yozma va og'zaki shakllarda o'tkazish mumkin;

– juft-juft bo'lib badiiy asar ustida o'ylash va fikr almashish usulida o'qituvchi o'quvchilarga fikrlash uchun mavzularni berib, bu haqda fikr yuritish uchun qisqa vaqt beradi. Bir to'xtamga kelgan o'quvchilar juftliklarni tashkil etib, mazkur mavzu haqidagi fikrlarini bir-birlariga bayon qiladilar;

– muammoni shakllantirish, o'zaro fikr almashinish usuliga ko'ra o'quvchilar muayyan asar qahramonlari haqidagi shaxsiy fikrlarini navbatma-navbat bir-birlariga ma'lum qiladilar. O'zaro fikr almashganidan so'ng ular munozaraga kirishishadi;

– uch bosqichli intervyu o'tkazish usuli. Bu jarayonda o'quvchilar muayyan asar qahramonlari haqida bir-birlaridan intervyu oladilar. Bunda birinchi o'quvchini «A», ikkinchi o'quvchini «B» deb belgilagan holda «A» «B»dan savollariga javob oladi. Uchinchi o'quvchi «V» esa intervyuning tayanch nuqtalarini yozib beradi.

Yuqorida ko'rsatilgan usullarga tayanib, 8-sinf o'quvchilari bilan Said Ahmadning «Ufq» trilogiyasidan olingan «Qochoq» parchasi asosida quyidagicha juft-juft bo'lib badiiy asar ustida o'ylash va fikr almashinish usulida dars tashkil etish mumkin.

Darsning maqsadi:

ta'limiy maqsad: Said Ahmad hayoti va ijodi yuzasidan olingan bilimlarni mustahkamlash, o'quvchilarni trilogiya qahramonlariga tanqidiy baho berishga o'rgatish;

tarbiyaviy maqsad: o'quvchilarni mustaqil fikrlaydigan, jamiyat a'zolariga haqqoniy baho beradigan, vatani ni sevadigan, ulug' sifatlarga ega insonlar qilib tarbiyalash;

rivojlantiruvchi maqsad: o'quvchilarning og'zaki nutqini o'stirish, mustaqil fikrlash doirasini kengaytirish.

Darsda foydalaniladigan usullar: matbuot konferensiyasi, guruhlarda va jamoada ishlash.

Darsda qo'llaniladigan usullar: tarqatma materiallar, matnlar.

Darsning borishi:

O'qituvchi Said Ahmadning murakkab hayot yo'li haqida o'quvchilarga hikoya qilib beradi. Uning shaxsiy hayoti murakkab bo'lganligi, 1947-yilda «xalq dushmani» sifatida ayblanib, nohaq qamoqqa olinganligi, bir necha yil qatag'on jabrini tortgani, 1953-yildan so'nggina oqlangani, biroq bu azoblar sevimli yozuvchining ruhini, qaddini buka olmaganligi, uning «Ufq» romani nafaqat Said Ahmad ijodida, balki adabiyotimizda ulkan voqea bo'lgan uch qismli trilogiya ekanligi haqida to'xtaladi. Shuningdek, u asarda xalqimizning Ikkinchi jahon urushigacha, urush davri, urushning so'nggi yillardagi qismati qalamga olinganligi, romanning birinchi kitobi «Qirq besh kun», ikkinchi kitobi «Hijron kunlarida», uchinchi kitobi esa, «Ufq bo'sag'asida» deb atalishi, trilogiyada o'sha yillari xalq boshiga tushgan mashaqqatli kunlar, musibatlar, ularni matonat bilan yengib o'tgan kishilar adib tomonidan zo'r mehr va ilhom bilan tasvirlanganligi haqida ma'ruza qiladi.

Shundan so'ng o'qituvchi o'quvchilarni rangli kartochkalar yordamida olimlar va muxbirlar guruhiga ajratadi. Sinfdagi ikkita o'quvchi sharhlovchi sifatida maxsus tayyorlanadi. Mavzu matni o'quvchilarga 3-4 kun oldin beriladi.

«Matbuot konferensiyasi»da muxbirlar rolini bajarayotgan o'quvchilarga olimlar rolidagi o'quvchilar quyidagi savollarni beradilar:

1. Said Ahmad hayoti va ijodi haqida nimalar bilasiz?
2. Said Ahmad asarlari asosida yaratilgan qanday badiiy filmlarni bilasiz?

(Davomi 44-betda)

Соҳиббахон МАҲМУДОВА,

Учқўприк тумани 1-ихтисослаштирилган давлат умумтаълим
мактаб-интернат директорининг маънавий-маърифий ишлар бўйича ўринбосари,
Халқ таълими аълочили

ТЎГАРАКЛАР – БИЛИМ ОЛИШНИ МУСТАҲКАМЛОВЧИ ОМИЛ

Маълумки, мактабда таълим-тарбия жараёнининг асосини дарс ташкил этади. Дарсдан ташқари машғулотлар эса ўқувчиларнинг умумтаълим фанлари бўйича олган билимларини тўлдиришга хизмат қилади. Ўқувчиларнинг дарс жараёнида олган билимларини мустаҳкамлаш ва ижодий фаоллигини оширишда дарсдан кейин ташкил этиладиган тўғарак машғулотларининг роли катта эканини ҳисобга олиб, ҳар бир фан ўқитувчиси ўз фани йўналишида тўғараклар ташкил этади. Фан ўқитувчиси режа асосида ўз фанидан ўзлаштиришда оқсаётган бўш ўзлаштирувчилар билан шуғулланиб, ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларида аниқланган бўшлиқларни тўлдириб боради. Иқтидорли ўқувчилар билан алоҳида кўшимча машғулотлар ўтказилади.

Ўқувчиларнинг қизиқишлари асосида фан ўқитувчилари томонидан ташкил этиладиган тўғарак машғулотлари ўқувчиларнинг билимларини кенгайтириш, ижодий фаоллигини оширишга бўлган иштиёқларини ўстиради. Айниқса ушбу тадбир ўқувчиларнинг бўш вақтини унумли ва мазмунли ўтказишга хизмат қилиши катта аҳамиятга эга. Бунда бугунги кунда аксарият таълим муассасаларида фаолият юритаётган «Ёш математик», «Ёш кимёгар», «Ёш географ», «Ёш биолог», «Ёш физик», «Ифодали ўқиш», «Чиройли ёзув», «Ёш тарихчи», «Ўлкашунос», «Ёш ижодкор» каби фан, ижодий, касбий ҳамда спорт тўғаракларининг ўрни алоҳида. Фан тўғараклари машғулотлари шу фан сир-асрорларини, фанга оид қизиқарли маълумотларни бериш орқали ўқувчиларни касбга йўналтириб боради.

Айниқса, мактабларда она тили ва адабиёт, рус тили, инглиз тили ва бошқа хорижий тил ўқитувчилари томонидан театр тўғараклари ташкил этиш ўқувчиларни ўз устида ишлаш, қобилият ва истеъдодларини тўла намоён этиш имкониятини беради. Маълумки, бундай тўғарак машғулотлари ҳар бир ўқувчи учун қизиқарли бўлади. Ҳатто мактабда фанлардан оқсаётган, билим олишга қизиқмаётган ўқувчи ҳам хоҳ ўзбек, хоҳ хорижий тилда бўлсин, албатта, тадбирларга қизиқади. Тажрибали ўқитувчи ўқувчиларнинг айнан мана шу хислатларидан фойдаланиб, ўқувчиларни тўғаракка жалб этади, бўш ўзлаштирувчи ўқувчини аълочи ўқувчи даражасигача олиб чиқиши мумкин.

Тўғарак раҳбари моҳир ўқитувчи бўлиши билан бирга малакали психолог, логопед, нотик, нутқ маданиятини тўла ўзлаштирган бўлиши, айниқса, актёрлик ва режиссёрлик маҳорати, ташкилотчилик қобилиятига эга бўлиши талаб этилади. Ўз ўрнида таъкидлаш жоизки, айрим ўқитувчилар кўпинча саҳна асарларини ижро этиш учун энг аълочи, қобилиятли, нутқи равон ўқувчиларни

танлашади. Нутқида камчилиги бор, тортинчок ўқувчилар эса четда қолади.

Театр тўғараги таълимий характерга эга бўлиб, унга ўзи хоҳлаган барча ўқувчилар иқтидоридан қатъи назар қабул қилиниши энг муҳим жиҳат. Дарс жараёнида фаол қатнашмайдиган ўқувчи ўз хоҳиши билан бу тўғаракка аъзо бўлдики, бу унинг ўз устида ишлашга қўйган биринчи қадами, демак, у ўз орзуси йўлида ҳаракат қиляпти. Мактабда ташкил этиладиган таълимий театр тўғарак машғулотлари дарс мақсадларини тўлдиришга хизмат қилади.

Маълумки, таълим ва тарбия ажралмас бир бутунлиқни ташкил этади, яъни дарсда ўқувчи таълим жараёнида тарбияланади, таълимий театрда эса ўқувчилар роль ижро этиш жараёнида таълим оладилар. Тўғарак раҳбари машғулотлар давомида иқтидорли, нутқи равон, дикцияси кучли, актёрлик маҳорати бор бўлган ўқувчиларни алоҳида гуруҳга, нутқида камчилиги бор, луғат бойлиги кам, бўш ўзлаштирувчи, лекин саҳна асарларида роль ижро этишга қизиқадиган ўқувчиларни алоҳида гуруҳга жамлайди. Саҳна асари ҳам иккала гуруҳ учун алоҳида танланади. Аввал луғат иши ўтказилади. Саҳна асари роллари ўқувчиларга бўлиб берилгандан сўнг ҳар бир ўқувчининг ижродаги ўзига хос камчиликлари аниқланиб, тузатиб борилади. Ўқувчи бу жараёнга ўзи қизиққани учун ҳам ёд олиш, ифодали ўқишдаги нутқий камчиликларини тузатиш дарс жараёнидагидан бирмунча осон кечади.

Мактаб саҳналари учун танланадиган асарлар, аввало, ўқувчиларнинг ёши, билим даражасига мос, тарбиявий аҳамиятга эга бўлиши лозим. Бунда тайёр драмалардан фойдаланиш ёки қизиқарли ҳикоя, эртак ҳамда ҳаётий воқеаларга она тили ва адабиёт, рус тили, инглиз тили фани ўқитувчиси, яъни тўғарак раҳбарининг ўзи сценарий ёзиши мумкин.

Кичик синфдаги ўқувчилар учун саҳнада эртакларни намойиш этиш, эртак қаҳрамонлари ролларини ижро этиш кўпроқ ёқса, юқори синф ўқувчилари учун эса ўз тенгдошларини қийнаётган масалаларни, ибратли ҳаётий воқеаларни саҳнага олиб чиқиш маъқул бўлади. Билим олиш, ҳунар ўрганиш, касб танлаш, ота-она, ватан ва халқ олиндидаги бурчини тўғри англаш, ҳаётда ўз ўрнини топиш каби масалалар, адашиб нотўғри йўлга кириб қолмасликка даъват этувчи асарлар, айниқса, улар учун қизиқарли бўлади. Улуғ алломалар, ватанимизнинг буюк ўтмиши, маънавий қадриятларимиз, урф-одатларимиз, миллий одоб-ахлоқ меъёрларини ўзида акс эттирган саҳна асарларини тайёрлаш жараёнида ўқувчилар мустақил ижо-

дий изланишади. Ролни тўлақонли ижро этиш учун мавзунини чуқур англашга интилиб қўшимча манбаларга мурожаат этишади ва бу жараёнда билимлари ҳам ошиб боради. Кузатувчанлик, тадқиқот, таҳлил қилиш каби қобилиятлари ривожланади.

Бу тўғарак режасига бадий ўқиш, шеърхонлик, драматик асарларни саҳналаштириш билан бирга худудда жойлашган театрларга, маданият уйлари, кутубхоналарга, адабиёт музейларига экскурсиялар уюштириш, ижодий учрашувлар ўтказиш каби тадбирлар ҳам киритилиши мақсадга мувофиқ.

Театр тўғараклари фаолиятини ёшлар етакчиси билан биргаликда директорнинг маънавий-маърифий ишлар бўйича ўринбосари мувофиқлаштириб боради. Инглиз тилида фаолият юритадиган театр учун тайёрланган сценарийлар хорижий тиллар ўқитувчилари фан методбирлашмаси томонидан ўрганиб чиқилиши ва тайёр бўлган саҳна асари томошаси намойиш этилишидан аввал методбир-

лашма назоратидан ўтказилиши айрим жиддий камчиликларни тузатиш имкониятини беришини унутмаслик лозим..

Тўғарак аъзолари томонидан саҳналаштирилган кичик кўринишларни байрам эрталиклари, муҳим саналарга бағишланган тадбирларда намойиш этишнинг ҳам тарбиявий таъсири катта. Айниқса, ота-оналар йиғилишларида, маҳалла билан ҳамкорликда ўтказиладиган тадбирларда тўғарак репертуаридаги саҳна асарлари, бадий композициялар намойиш этилиши катта маънавий-маърифий аҳамият касб этади. Ҳар бир саҳна асарини тайёрлаш тўғарак аъзолари учун ҳам тил ўрганишни осонлаштирувчи жараён, ҳам завқли ижод, ҳам катта меҳнат, ҳам иқтидорини ривожлантириш, ҳам билимларидаги бўшлиқни тўлдириш билан бирга, уларни касбга йўналтиришда муҳим аҳамиятга эга эканини ҳисобга олиб, мактабларда таълимий театр тўғараклари фаолиятини такомиллаштириш ўқитувчилар олдида турган долзарб вазифалардан биридир.

(Davomi. Boshi 42-betda)

O'QUVCHILARDA TANQIDIY BAHOLASH KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH USULLARI

3. Tursunboyning erka, xudbin bo'lib o'sishining sababi nimada, deb o'ylaysiz?

4. Tursunboyga xos bo'lgan sifatlar haqida gapiring.

5. O'g'lining xatti-harakatlariga Ikromjonning munosabati ikki xil: bir tomondan unga farzand sifatida joni achisa, ikkinchi tomondan uni «Xoin! Qochoq! Nomard!», deya la'natlaydi. Buni siz qanday tushunasiz?

6. Tursunboyning ko'proq nima qiziqtiradi?

7. Asar qahramonini shunday xatti-harakatlarga undovchi vaziyatlarni qanday baholaysiz?

8. Asar voqealarining qay tarzda rivojlanganligini izohlab bering.

9. Badiiy asar qahramonlari sizda qanday taassurot qoldirdi va siz ulardan qaysi birining o'rniga o'zingizni qo'ya olasiz?

10. Siz Tursunboyning o'rnida bo'lganingizda nima qilgan bo'lar edingiz?

11. Asarda ko'tarilgan muammo qahramonlar hayotida qanday aks etadi?

12. Ikromjon, Jannat xola, Nizomjon xarakterlaridagi milliylik nimalarda ko'rinadi?

Konfrensiya davomida sharhlovchilar savol va javoblarni sharhlab boradilar.

O'qituvchi olimlar, muxbirlar va sharhlovchilar faoliyatini yo'naltirib turadi. Shu asosda savol-javoblar davom etadi. O'qituvchi o'quvchilarning savol-javoblari butun mavzuni qamrab olishiga e'tibor berishi, ishtirokiga ko'ra rag'batlantirishi kerak. Mavzuning qolgan o'rinlarini o'qituvchi hikoya qilib to'ldiradi.

O'qituvchi badiiy asardan olingan parcha matnini o'qir ekan, voqelikni sharhlashga harakat qiladi va turli kinofilmlar, rasmlar bilan bog'lagan holda asarda ifodalangan davr ruhini o'quvchilar ko'z o'ngida gavdalantiradi. Buning natijasida o'quvchilarda qahramonlarga nisbatan tanqidiy yondashuv vujudga keladi. O'qituvchi yordamida o'sha davr voqeligini bilib olgan o'quvchilar asar qahramonlari faoliyatiga tanqidiy baho beradilar. Uyg'a quyidagicha topshiriq beriladi: «Qochoqning fojiasi» mavzusida insho, «Asar

qahramonining meni taajjublantirgan harakatlari», «Menda nafrat uyg'otgan qahramon» kabi mavzularda ma'ruza yoki asar qahramonlaridan biriga tavsifnoma tayyorlab kelish.

Dars jarayonida o'quvchilar asar qahramonlari shaxsiyatiga e'tibor qaratadilar va ularga tanqidiy baho bera boshlaydilar. Asar qahramonlariga o'qituvchining beradigan tavsifi o'quvchilarni ushbu yo'nalishdagi bilim, ko'nikma va malakalarini boyitishga imkon yaratadi.

Tanqidiy fikrlash texnologiyasi o'quvchilarga quyidagi imkoniyatlarni beradi:

– samarali bilim olish va axborotlarni qabul qilish;

– o'rganilayotgan badiiy asar va o'quv jarayoniga qiziqish uyg'otish;

– tanqidiy fikrlash ko'nikmasini shakllantirish;

– sinfdoshlari bilan hamkorlikda ishlash.

Mazkur jarayon o'qituvchilar uchun ham bir qator afzalliklarga ega:

– sinfdagi ochiq va mas'uliyatli hamkorlik muhitini vujudga keltirish;

– o'quvchilarda asar qahramonlariga tanqidiy baho bera olish ko'nikmalarini rivojlantirishga yo'naltirilgan ta'lim modellari va metodlaridan foydalanish samaradorligini ta'minlash.

Metodist olim Q.Yo'ldoshevning ta'kidlashicha, «...o'quvchilarning shaxslik xususiyatlarini shakllantirish, ularda ezgu insoniy sifatlarini barpo etish, o'quvchilarni ezgu insoniy kamolotning yo'lga solish, bolalarning ta'sirchan va pokiza qalbini bunyod qilish adabiy ta'limdan kutilgan maqsaddir. O'quvchilar badiiy asardagi aks ettirilgan ruhiyat manzarasi, kayfiyat tasviri, tuyg'ular ifodasi orqali u yoki bu fazilatni tabiatiga singdirib olgandagina adabiyot darslaridan kuzatilgan maqsadga erishilgan bo'ladi. Buning uchun o'quvchilarning tuyg'ulariga ta'sir ko'rsatish yuqori darajaga ko'tarilishi shart».

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, bunday darslar o'quvchilarni tanqidiy baholash salohiyatini oshirib, jamiyatda o'z o'rnini topib, komil inson bo'lib yetishishida katta ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyot:

1. Q. Yo'ldoshev. Adabiyot o'qitishning ilmiy-nazariy asoslari. T.: O'qituvchi, 1996. 108-bet.

ONA TILI VA ADABIYOT FANIDAN NAZORAT ISHLARI*

6-sinf (diktant) MEVALI DARAXT

Shogirdi ko'p ustalarni mevali daraxtga qiyoslashadi. Bunda jon bor, albatta. Lekin mening nazarimda, usta Mahmudjon ota Usmonov sermeva daraxtga ham, ildizi mustahkam chinorga ham o'xshaydi. Uning to'kin mevasi ham, mustahkam tomirlari ham shogirdlaridir. Ota izidan borgan, uning kasbini o'rgangan, qo'lidan ishini olgan farzand kam bo'lmaydi. Yosh Mahmudjonni otasi, mashhur naqqosh usta Usmon Ikromovning san'ati bolaligidan qiziqtirardi. U otasining devorga oddiy ganchdan bir-biridan chiroyli, jimjimador naqshlar yasayotganini ko'rar, bu sehr sirlarini tezroq egallab olishga intilar edi. Yillar o'tdi. Otasi o'g'lini o'ymakorlikning ajoyib olamiga olib kirdi. Ustaning hayotida unutilmas voqealar ko'p bo'lgan. Mana ulardan biri: 1943-yilning oxirlari edi. Mahmudjonning otasi hamda mashhur usta Shirin Murodov Beshyog'ochdagi hozirgi Muqumiy nomidagi teatrning binosini qurishda va unga bezak berishda ishtirok etishdi. Yosh naqqosh Mahmudjon otasiga yordamchi usta bo'lib ishladi.

(127 ta so'z)

TEST TOPSHIRIQLARI

1. *Tarandi, kiyindi* so'zlari fe'lining qaysi nisbat shaklida berilgan?

- A. O'zlik nisbat
- B. Majhul nisbat
- C. Orttirma nisbat
- D. Birgalik nisbat

2. Qaysi nisbatni hosil qiluvchi qo'shimchalar bir fe'lga bir necha marta qo'shilishi mumkin?

- A. O'zlik nisbatga
- B. Majhul nisbatga
- C. Birgalik nisbatga
- D. Orttirma nisbatga

3. Quyidagi fe'llarning qaysi biridan o'zlik nisbat yasalmaydi?

- A. Qiynamoq
- B. Kavshamoq
- C. Yayramoq
- D. So'kmoq

4. Fe'l nisbatlarini hosil qiluvchi qo'shimchalar vazifasiga ko'ra qaysi turga mansub bo'ladi?

- A. So'z yasovchi qo'shimchalar
- B. Lug'aviy shakl yasovchi qo'shimchalar
- C. Sintaktik shakl yasovchi qo'shimchalar
- D. Murakkab qo'shimchalar

5. Qaysi javobda harakat nomiga to'g'ri ta'rif berilgan?

- A. Fe'lining otga xoslangan shakli
- B. Fe'lining sifatga xoslangan shakli
- C. Fe'lining ravishga xoslangan shakli
- D. Sof fe'l shakli

6. Qaysi xususiyat harakat nomiga xos?

- A. Harakat nomlari fe'llar kabi tuslanadi
- B. Harakat nomlari otlar kabi turlanadi
- C. Harakat nomlari zamonni ko'rsatadi
- D. Harakat nomlari shaxs-sonni ko'rsatadi

7. *O'qigan maqsadiga yetadi.* Ushbu gapdagi sifatdosh gapning qaysi bo'lagi vazifasida kelgan?

- A. Ega
- B. Aniqllovchi
- C. Hol
- D. Kesim

8. Laganbardorlik, xushomadgo'ylik qoralangan asarni aniqlang.

- A. «Sobiq»
- B. «Qoplon»

*Davomi. Boshi jurnalning 2013-yil 11-sonida berilgan.

- C. «Muzqaymoq»
D. «Bemor»
9. Harakat nomlari gapda qanday gap bo'lagi vazifasida keladi?
A. Faqat ega vazifasida
B. Faqat kesim vazifasida
C. Bosh va ikkinchi darajali bo'laklar vazifasida
D. Faqat ikkinchi darajali bo'laklar vazifasida
10. Qaysi qatorda harakat nomi berilgan?
A. Yaylov
B. Boshqaruv
C. O'tov
D. Qizg'ish
11. Harakat nomi bilan ifodalangan kesim tarkibida *kerak, darkor, shart* so'zlari bo'lganda, ega bilan kesim moslashsa.....
12. *Bir kuni chol bechora qo'li titrab, osh suzib berilgan kosasini tushirib sindirdi.* Ushbu gapda qaysi nisbatdagi fe'llar berilgan? _____

O'ZBEK TILI FANIDAN NAZORAT ISHLARI
6-sinf (diktant)
PAXTA TOLASI

Paxta tolasi oppoq va silliq tabiiy toladir. U chigit atrofida etiladi. Tolaning birinchi navi oq, past navlari to'q sariq yoki jigarrang bo'ladi. Tola chigitdan ajratib olinadi. Ip va to'qimachilik mahsulotlari tayyorlashda ishlatiladi. Paxta tolasidan xilma-xil mahsulotlar olinadi. Undan turli xildagi ip gazlamalar tayyorlanadi. Yigirilgan ipdan esa turli matolar ishlab chiqariladi. Hatto sanoat uchun maxsus matolar, tasmalar, rezina mahsulotlari ham tayyorlanadi.

(63 ta so'z)

TEST TOPSHIRIQLARI

1. Qaysi qatorda mavhum otlar berilgan?
A. Marhamat, vijdon, burch
B. Dala, bog', ishqomlar
C. Daftar, qalam, kitob
D. O'tirmoq, kulmoq, suzmoq
2. Berilgan gapning egasini toping? *Oromgohda mazza qilib dam olamiz.*
A. Oromgohda
B. Olamiz
C. Dam
D. Mazza qilib
3. Qaysi qatorda joy nomlari berilmagan?
A. Odina, maktab, Akbar
B. Mahalla, tuman, qit'a
C. Osiyo, Xiva, Yaponiya
D. Davlat, shahar, qishloq
4. Qaysi qatorda kasb-hunar yasovchi qo'shimchalar berilgan?
A. -lik, -moq, -da
B. -mi, -yu, -ku
C. -ar, -dir, -cha
D. -soz, -kor, -gar
5. Qaysi qatorda narsa-buyum otlari berilgan?
A. Oshpaz, duradgor, muhandis
B. Boychechak, atirgul, rayhon
C. Samarqand, Buxoro, Xorazm
D. Ega, kesim, aniqllovchi
6. Qaysi qatorda topishmoqning javobi to'g'ri berilgan?
*Uyning shiftida ini,
Kuylab berar har kuni.
Bahorda kutib olib,
Kuzatamiz kuz uni.*
A. Qaldirg'och
B. To'ti
S. Qarg'a
D. Laylak
7. Qaysi qatorda egalik qo'shimchasi bilan kelgan o'zlik olmoshilar berilgan?
A. O'zim, o'zing, o'zimiz
B. Allakim, allanima, allanarsa
C. Shunisi, shunga, shuncha
D. Biz, ular, siz
8. Qaysi qatorda bo'lishsizlik olmoshi berilgan?
A. Hech kim yolg'on gapirmasin
C. Hamma bayramda faol qatnashdi
B. Navro'z bayramida kimlar qo'shiq aytdi?
D. Kimdir qo'ng'iroq qilibdi
9. O'zbek tilida nechta kelishik bor? _____
10. Chiqish kelishigi qanday savollarga javob beradi? _____
11. «Yodgorlik» so'zining tarjimasini yozing?

Беруний АЛИМОВ,
Ўзбекистон Миллий университети Олий журналистика курслари раҳбари

ТЕЛЕРАДИОКАНАЛЛАР ВА ИНТЕРНЕТДА ЎЗБЕК ТИЛИ ТАРҒИБОТИ

Ўзбек тили тарғиботи, унинг оммалашуви ва эътиборга тушишида оммавий ахборот воситаларининг ўрни алоҳида. Зеро, телевидение, радиода айtilган ўзбек тилидаги сўз ёки газета, журналлар, интернет тармоқларида ёзилган фикр табиий равишда эътиборни тортиши, шубҳасиз.

Шу маънода республикамызда ОАВларини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, улар ишини замонавий талаблар асосида такомиллаштиришга катта аҳамият берилаётир. XXI асрнинг иккинчи ўн йиллиги ОАВ ва Интернетни бир-бирига шу қадар чамбарчас боғлаб қўйдики, эндиликда уларни алоҳида тасаввур қилиш мумкин эмас. Биргина мисол: Ўзбекистон ҳудудида бирорта янги он-лайн радиоканал пайдо бўлди дегунча, шу куннинг ўзида унинг муштарийлари қаторига Манхэттен, Москва, Жидда ёки Токио каби кўпгина хорижий давлат шаҳарларидаги тингловчилар ҳам қўшилиб қолмоқда. Наинки Амударёнинг у томонидаги Майманандан, балки Тинч океанининг қоқ ўртасидаги Гонулулу ва қолаверса, кўҳна Европанинг Кембриджидан туриб «чат» ёзаётган дўстингиз бундан атиги ярим соат олдин «O‘zbekiston», «Yoshlar» каналидан ўзбек тилида яхшигина бир кўрсатув беришгани ҳақида тўлқинланиб гапирса, ҳайрон бўлишга айтарлик ўрин қолмайди.

Бир сўз билан айтганда, аудиовизуал ОАВнинг Интернетга қўшилиши соҳа тараққиёти ҳамда доимий аудиториянинг шиддат билан кенгайишида улкан омил бўлмоқда. Бинобарин, глобал тармоқ Ўзбекистондаги радио ва телеканаллар фаолияти жараёнида иккита муҳим ўзгаришни ҳосил қилди.

Биринчидан, жаҳон бўйлаб кундалик ахборот айланишини on-line даражасига олиб чиқди, яъни бир вақтнинг ўзида курраи заминнинг барча минтақалари учун ўзбек тилида ҳам тезкор хабар жўнатиш имконияти пайдо бўлди.

Иккинчидан, мавжуд телерадиоканаллар ва муқим аудитория ўртасидаги мулоқот чекловлари кескин қисқарди. Бунда анъанавий ОАВ интерактив жиҳатдан кескин фаоллашиб, кўпсонли муштарийлар билан тўғридан-тўғри алоқалар сифат жиҳатдан янги поғонага кўтарилди.

Сунъий йўлдош тармоқлари орқали ўз кўрсатув ва эшиттиришларини бутун дунёга кенг тарқатаётган телерадиоканалларимиз бугунги кунда Интернет саҳифаларидан ҳам унумли фойдаланишмоқда.

Улардан энг асосийси, Ўзбекистон миллий телерадиокомпаниясининг **mtrk.uz** сайтидир. Бу ерда асосан 2та теле ва 4та радиоканал он-лайн режимида жойлаштирилган. Улардан дунёнинг исталган бурчагида баҳраманд бўлиш мумкин. Хусусан, «O‘zbekiston», «Yoshlar» телерадиоканаллари ҳамда «Машъал» ва «Тошкент» радиоканалларига бевосита уланиш имконияти мавжуд.

Умуман олганда, Ўзбекистондан бугунги кунда жами 8та радиостанция ўз эшиттиришларини жаҳон медиа майдонига он-лайн тарзда узатмоқда. Улар орасида «O‘zbekiston», «Yoshlar» «Машъал»

ва «Тошкент» радиоканалларидан ташқари, ёшлар орасида оммавийлашаётган «O‘zbekim taronasi», «Гранд» каби тармоқлар Интернетда анча фаол иш олиб бормоқда.

Чет элда таълим олиш жараёнида, узоқ ёки қисқа муддатли меҳнат сафари ёки оддий таътил чоғида турли хил портатив ускуналар, жумладан ноутбук ва айпадлар воситасида юқоридагидек веб-саҳифа орқали аудиовизуал маҳсулотларни бевосита олиш жуда қўл келади. Шу жиҳатдан хориж меҳмонхонасидаги телевизорингизни сунъий йўлдошга улаб, ўзбек тилидаги телерадиоканалларни «тутиб олиш»га кетадиган қимматли вақт миқдори билан Интернет орқали сайтга киришга кетадиган вақтингиздан сезиларли даражада фарқ қилади.

Дарвоқе, ўзбек тилидаги аудиовизуал материаллар нафақат Ўзбекистон ҳудудидан, балки Буюк Британия, АҚШ ва Эрон каби давлатлардан ҳам узатилади. Аммо бу йўналишдаги телерадиоканаллар кўтарилаётган ҳар қандай масаланинг бир ёқлама ёритилиши ва фақат ўша мамлакатларнинг манфаатларига хизмат қилиши билан ажралиб туради. Бу бошқа масала.

Ўзбекистонда тайёрланадиган аудиовизуал материалларнинг дунё медиа майдонига кенгроқ тарқатилишида **mediabay.uz** сайтининг ҳам муносиб ўрни мавжуд эканлигини алоҳида қайд этиш зарур.

Ушбу саҳифа Ўзбекистон матбуот ва ахборот агентлиги ҳамда Ўзбекистон алоқа ва ахборотлаштириш агентлигининг тегишли рухсатномалари билан расман фаолият олиб бормоқда. У «Mediabay Asia» компанияси томонидан тайёрланиб, бугунги кунда жаҳон стандартлари даражасида ривожлантирилмоқда.

Мазкур сайт ўзининг қулай интерфейси билан эътиборни тартади. Бу ерда мавжуд видеоролик, подкаст ёки он-лайн телерадиоканал оддий фойдаланувчининг турли операцион тизимлар ўрнатилган компютери ёки мобиль телефонидаги вэб браузер орқали эркин қабул қилиниши мумкин. Компьютер ва қўл телефонларидан ташқари саҳифада берилаётган асосий контент материалларидан замонавий телевизорлар, set-top-box ҳамда Интернетга уланган бошқа зарур ускунаси бор техникалар орқали ҳам бемалол фойдаланиш мумкин.

Подкастинг¹ (инглизча «podcasting»: iPod ва broadcasting – ҳар томонлама, кенг ёритиш сўзларидан олинган) – овозли ёки видеофайллар тайёрлаш жараёни ҳамда уларни Интернет услубида тарқатиш, яъни подкаст қилиш тушунчаларини камраб олади. Одатда овозли подкастлар MP3, AAC, Ogg/Vorbis форматида, видео подкастлар эса Flash Video ёки AVI шаклида Интернет саҳифасида бериб борилади.

Mediabay.uz веб-сайтининг яна бир ўзига хос жиҳати шундаки, унда исталган пайтда «Ахборот», «First channel news», «Davr» каби янгилликлар дастурлари ёки машҳур футбол жамоасининг ўйинини

такоран томоша қилиш мумкин. Саҳифада нафақат «O‘zbekiston» ва «Yoshlar», балки «Toshkent» ҳамда «Sport» телеканаллари ҳам бор.

Маълумки, бугунги кунда Ўзбекистонда Интернетдан фойдаланувчиларнинг сони қарийб 10 миллионга яқинлашди, ер шари веб-аудиториясининг миқдори эса 2 миллиард, яъни умумий аҳолининг 30 фоиздан ошиб кетди. Эътироф этиш керак, ҳозирги даврда Интернет нафақат мамлакатимиз пойтахтида, балки чекка қишлоқларда ҳам янгилик бўлмай қолди. «Ургимчак тўри»нинг чексиз имкониятларини ёшқари жуда яхши тушунади ва ундан кундалик ҳаётда кенг фойдаланиб келмоқда.

Ўзбекистон шароитида глобал тармоқ аудиториясининг Ғарб ҳамда ривожланган Осиё ва Тинч океани мамлакатларига нисбатан бироз камлиги сабабли маҳаллий ОАВнинг, шунингдек, бошқа соҳадаги ташкилотларнинг интернет тармоғида ўз веб-сайтларини жойлаштиришга шошилмаётганликлари бир томондан тушунарли ҳолат. Чунки веб-сайт қанчалик профессионал даражада яратилмасин, у ўз истеъмолчиларисиз аҳамиятсиздир.

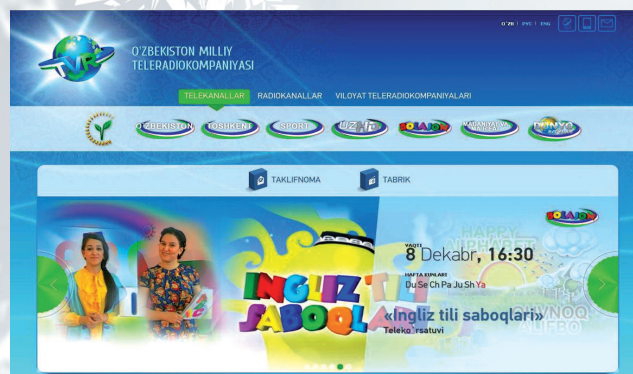
Шунинг учун маҳаллий газеталар ёки телерадиоканалларнинг Интернетдаги сустиглини танқид остига олиш ҳозирча бироз ноўрин туюлиши ҳам мумкин.

Аммо асосийси – **Ўзбекистон оммавий ахборот воситаларининг дунё медиа майдонидаги ўрнини Интернет орқали янада мустаҳкамлаш масаласи**ни бугун ўйламасак, эртага кеч бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас.

Соҳа экспертларининг фикрига кўра, «маҳаллий ОАВ веб-сайтларининг ўсиб бориши виртуал тизим фойдаланувчиларининг кўпайишида асосий омил бўлади. Негаки, бугунги кунда Интернет заҳираларида ўзбек тилидаги маълумотларнинг салмоғи кам». Агар солиштирадиган бўлсак, Ўзбекистон ҳақидаги ахборотларнинг аксарият қисми чет эл веб-сайтларида, бошқа тилларда жойлаштирилган. Афсуски, бундай ҳолат ўзбек тилида сўзлашувчи аҳолини Интернетдан бездириб қўйиши мумкин. Шубҳасиз, виртуал кенгликда давлат тилидаги фойдали маълумотларнинг кўпайиши мамлакатимизда мазкур тизимни доимий тарзда ишлатадиганлар сонининг ортишига олиб келади.

ОАВ веб-сайтларини виртуал кенгликда жойлаштириш орқали таҳририятлар ўз фаолиятларини янада ривожлантиришлари мумкин. Масалан, интернетда иш юритиш катта маблағ талаб қилмайди. Ўша биргина веб-сайт орқали ҳар қандай матбуот ўзини бутун дунёга танита олиши мумкин. Агарда веб-сайт бир неча тилда бўлса, унинг аудиторияси янада кенгайверади.

Веб-саҳифа орқали хоҳлаган ОАВ таҳририяти ўз ихлосмандларининг талаб-истакларини **интерактив мулоқот воситаси**да осонгина ўрганиши, уларга амал қилган ҳолда мавжуд аудиторияга яқинлашиши ва уни янада кенгайтириши мумкин. Бу тизим мулти-медиа лашув баробарида аънанавий ОАВнинг барча ижобий хусусиятларини бирлаштиришга, бир неча усуллар орқали истеъмолчиларга тўғридан-тўғри

маълумот узатишга қодирдир. Шундай экан, Интернет воситасида маҳаллий радиозиттиришлар ва телекўрсатувларни бутун жаҳонга он-лайн шаклда узатиш ишларини такомиллаштириш фойдадан ҳоли бўлмайди.

Ваҳоланки, бугунги шиддатли кечаётган ахборот асрида тараққий этган давлатларда ОАВ компаниялари аудиторияга янада кенгрок қириб бориш мақсадида ўз хизматларини ахборот технологияларининг энг сўнгги ютуқлари билан баробар олиб боришга ҳаракат қилишмоқда. Жумладан, радио ва телеканаллар ўзлари тайёрлаётган эшиттириш ҳамда кўрсатувларни сунъий йўлдош ва Интернет орқали узатишда энг илғор ва сифатли технологиялардан унумли фойдаланмоқдалар.

Тўғри, телекўрсатув ва радиозиттиришларни он-лайн тарзда узатиш, биринча навбатда хорижий аудитория учун мўлжалланади. Мисол учун, бир неча Россия телеканаллари виртуал кенглик орқали ўз кўрсатувларини тўғридан-тўғри узатиш воситасида мамлакатдан ташқарида яшаётган миллионлаб россиялик муҳожирларнинг ўз ватани билан алоқаларини узмаслиги, миллий маданиятидан узоқлашмаслигини таъминлаш, умуман бутун дунё аҳолиси ўртасида Россиянинг ижобий имижини шакллантиришни асосий мақсад қилиб қўяди.

Маълумки, радиозиттиришларни он-лайн форматда узатиш техник жиҳатдан телекўрсатувларни тарқатишдек мураккаб эмас. Бу маънода таъкидлаб ўтиш ўринлики, бизнинг радиоканаллар орқали тараладиган гўзал шарқона наволар нафақат мамлакатимиз, балки бутун минтақа аҳолиси эътиборини ҳар доим жалб қилиб келган. Шу сабабли ҳам веб-аудитория мухлислари фақат ўзбекистонликлар бўлиб қолмай, балки бошқа қардош миллатлар ва шунингдек, қизиқувчи хориж аҳли учун ҳам аҳамиятлидир. Бундан ташқари, радиозиттиришларнинг Интернет орқали кенг ёйилиши миллатимизнинг бой тарихи ва маданиятини бутун дунёга янада яқинроқ танитишга хизмат қилишини яхши англаймиз.

Табиийки, Мустақил Ўзбекистон оммавий ахборот воситаларининг жаҳон медиа маконидаги ўзига хос ўрни аллақачон шаклланган ва у бугунги кунда замонавий ахборот-коммуникация технологиялари воситасида тобора кенгайиб бормоқда. Аммо бу соҳада қилиниши керак бўлган ишлар талайгина.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. <http://uza.uz/uz/politics/22691/> Matbuot va ommaviy axborot vositalari xodimlariga 27.06.2012.
2. <http://en.wikipedia.org/wiki/Podcasting>
3. <http://ru.wikipedia.org/wiki/Tas-IX>